

Oliver MacDonald:

Den polska strömvirveln: Solidaritet och socialismen

[Ur Tariq Alis bok *The Stalinist Legacy*, Harmondsworth: Penguin Books, 1984, s 465-515.
 Artikeln först publicerad på engelska i *New Left Review*, nr 139, maj-juni 1983.]

Innehållsförteckning

Inledning: klass och stat i Östeuropa.....	2
I Förspelet till augusti.....	4
Det internationella sammanhanget.....	4
Den inhemska formeringen av styrkorna.....	5
II. Solidaritet: en enastående arbetarrörelse.....	8
Arbetarklassens organisering.....	10
Mönster hos arbetarklassens åsikter.....	11
Solidaritets ideologiska horisont.....	13
III. Krafter och strategier.....	15
SUKP:s [Sovjetiska kommunistpartiets] ledning.....	15
PZPR:s ledning och statsledningen.....	16
Kyrkan och den katolska intelligentsian.....	18
IV. Solidaritets kamp för överlevnad.....	20
Fas ett: En misslyckad partioffensiv och dess konsekvenser.....	20
Fas två: En andra partioffensiv.....	21
Fas tre: Bydgoszcz-krisen.....	23
Fas fyra: Reformrörelsens uppgång och fall i partiet.....	25
Brevet från Moskva.....	27
Fas fem: Solidaritet söker en politisk lösning.....	28
Fas sex: Förberedelser för krigstillstånd.....	30
V. Slutsatser.....	31

Det största och mest utdragna folkliga upproret i Europa på flera årtionden har förbryllat både borgerligheten och arbetarklassen djupt angående dess historiska innebörd. En vanlig formulering – som både *The Times* och gruvarbetarledaren Arthur Scargill har använt – har varit att Solidaritet var en utmärkt sak, men att den gick för långt eller för snabbt. Men den djupare underförstådda oro som fanns på båda sidor var inte så mycket hur snabb eller omfattande Solidaritets resa var, utan vad den hade för utgångspunkt och vilket dess slutmål var. Huvudsyftet med denna artikel är att försöka hitta svaret på denna fråga. Ett andra mål kommer att vara att förklara Solidaritets nederlag i december 1981: hur var det möjligt att denna enorma massrörelse kunde tvingas under jorden genom införandet av undantagstillstånd.

Det följande är inte ett försök att omspanna Polens historia mellan 1980 och början av 1982. Vår analys kommer att utelämna bedömningar av viktiga delar av historien: i synnerhet bönderna och Landsbygds-Solidaritet, kyrkans interna politik, händelser i Sejmen [parlamentet], internationella återverkningar, och så vidare.¹ Vi kommer genomgående att koncentrera oss på Solidaritet, dess motståndare och de viktigaste mellanliggande politiska krafterna i Polen.

¹ Den bästa övergripande redogörelse för krisen som finns tillgänglig på engelska är Neal Ascherson, *The Polish August*, Harmondsworth, 1981. Se även de ofta mäterligt upplysande texterna av den polske sociologen Jadwiga Staniszkis, varav vissa finns samlade i *Poland's self-limiting revolution*, Princeton, N.J. : Princeton U.P., cop. 1984.

Inledning: klass och stat i Östeuropa

Det grundläggande drag hos omvälvningen i Polen som har varit svår att begripa för socialister (och antisocialister) i väst, har varit det faktum att de polska arbetarna kombinerade ett orubbligt politiskt motstånd mot det polska kommunistiska partiets (PZPR) fortsatta maktmonopol med ett inte mindre ihärdigt försvar av ett antal rättigheter som ingen kapitalistisk stat någonsin har garanterat. Det är lättare för folk i de parlamentariska länderna i väst att förstå motstånd mot en fördemokratisk politisk samhällsordning, än det faktum att arbetarna i Östeuropa har vissa postkapitalistiska sociala rättigheter (som när det kommer till kritan är av avgörande betydelse för dessa länders stabilitet). Vi måste därför börja med att titta på de sociala rättigheter som arbetarna i Östeuropa är mycket fästa vid, och som borgerliga skribenter som verkar inom den rådande Kalla krigs-uppfattningen av uppenbara skäl tenderar att skylta över.

Utgångspunkten för varje verklig analys av de östeuropeiska samhällena är att deras viktigaste produktionsmedel är nationaliserade, och att den kapitalistiska marknaden i och med undertryckandet av klassen av privatkapitalister har upphört att styra den ekonomiska verksamheten. Istället blir den ekonomiska verksamhetens olika former en fråga för politisk strider och politiska beslut. Fördelningen av produktionsfaktorerna och hur de hänger ihop beslutas av, och kan bara beslutas av, de krafter som har makten på det politiska området. Våldigt många av de samhällsekonomiska frågor som de kapitalistiska klassförhållandena utesluter från det politiska systemets rättskipningsområde dras i och med nationaliseringen av produktionsmedlen faktiskt in på politikens område. Hur välståndet och inkomsterna fördelas och hela prisstrukturen blir ämne för politiska manipulationer, liksom arbetsdagens längd, arbetets intensitet, hur omfattande arbetslösheten ska vara, och hur investeringsresurserna fördelas.

Enligt den klassiska marxistiska synen på den socialistiska övergången skulle nationaliseringen av ekonomin åtföljas av en socialisering av den genom att arbetarklassen fick den politiska kontrollen under en ny sorts demokratisk regim. Detta har uppenbarligen inte hänt i Östeuropa. Istället har det politiska området ockuperats av ett monopolistiskt kommunistparti, medan alla andra politiska strömningar har uteslutits från det politiska systemet. Inom det kommunistiska partiet har makten koncentrerats i händerna på en elit av parti- och statliga funktionärer, som i huvudsak utses uppifrån genom det så kallade *nomenklatura*-systemet. Alla den statliga maktens verktyg kontrolleras hårt av partieliten, och partimedlemmarna är förbjudna att ägna sig åt organiserad kamp för någon annan politik än partiledningens.

Allt detta inser både socialister och icke socialister i väst. Men de slutsatser som man traditionellt har dragit av detta, i synnerhet av entusiastiska anhängare till de amerikanska totalitära teorierna om länderna i Östeuropa, är att regimerna praktiskt taget är allsmäktiga, att de nästan är totalt fria att forma de uppsplittrade massorna precis som de vill. Men för marxister är sådana uppfattningar absurda. Parti- och statsledarna i Östeuropa utövar förvisso en enorma makt, men inom ramen för samhällsekonomiska förhållanden som upprättades när de nya staterna byggdes upp i slutet av 1940-talet, ramar som sätter strikta gränser för hur de kan utöva denna makt.

Det går att tänka sig att nationaliserade egendomsförhållanden existerar samtidigt med massiv arbetslöshet och en successiv utarmning av arbetarklassen. Det är en teoretisk möjlighet, men det beskriver inte dessa länders faktiska historia. I praktiken har den nationaliserade egendomen lett till ett antal sociala och ekonomiska resultat: full sysselsättning och ekonomisk trygghet; mycket låga och till stor del stabila priser för livsviktiga varor som mat, bostäder, transporter, etc; ökande levnadsstandard; utbredd och (i jämförelse med de kapitalistiska länderna) i allmänhet större social jämlikhet, och lägre arbetsintensitet; och för en minoritet av kroppsarbetarklassen framtidsutsikter på samhällsprivilegier och karriärmöjligheter som är avsevärt större än under kapitalismen. Dessutom kräver partiets makt en viss aktiv inblandning från medlemmarnas sida, och en motsvarande rekrytering från arbetarklassen, på alla nivåer på arbetsplatserna och i samhället för att övervaka

och driva planen.

Förvisso uppmärksammas nästan alla dessa fenomen i den borgerliga litteraturen i väst om länderna i Östeuropa, men de nämns nästan bara i samband med påstådda ekonomiska baksidor hos dessa statssystem. Således får vi höra en aldrig sinande ström av hån mot godtyckliga priser, långsam arbetstakt, den påstådda idiotin att ha full sysselsättning om man ska kunna utnyttja arbetskraften på ett rationellt sätt, och så vidare. Den mikroekonomiska verkligheten i de kapitalistiska företagen framhålls i jämförelse med det som sker i en sovjetisk fabrik: och man förbiser givetvis det enorma makroekonomiska slöseri som hela det kapitalistiska systemets orimligheter ger upphov till.

Det som inte uppmärksammas lika ofta är att de arbetande befolkningarna i Östeuropa betraktar dessa påstått förnuftsvidriga drag som viktiga sociala erövringar och rättigheter. Alla tecken tyder på att arbetarna i Östeuropa sätter stort värde vid ekonomisk och social trygghet, stabila priser, social jämlikhet och ökande levnadsstandard. Och dessa fenomen, som i den kapitalistiska världen framställs som ekonomiska erövringar som beror på de kapitalistiska ekonomiska förhållandena, uppfattas av arbetare i Östeuropa som sociala *rättigheter* som garanteras av statens själva grundvalar.

Alla historiska erfarenheter av denna sorts stater visar att varje försök att tumma på dessa rättigheter riskerar att skapa politiska kriser, och följaktligen måste regimerna verka inom ramen för dessa sociala förhållanden. De försöker få arbetarklassen att producera med andra metoder än den kapitalistiska ekonomins piska av osäkerhet och hot om arbetslöshet. Istället är de tvungna att lita till uttalat politiska verktyg, framförallt kommunistpartiet och dess omgivande organisationer. Arbetare som på något påtagligt sätt vill förbättra sin ekonomiska ställning har kunnat göra det genom att samtycka till de normer som kommunistpartiet slagit fast, uppfylla enskilda arbetsnormer och genomföra partiets alla olika ekonomiska och sociala direktiv. De som gör det och ansluter sig till partiet eller blir aktivister i någon av organisationerna runt det kan få mycket betydande privilegier – och så småningom befordras från kroppsarbete, få bättre boende, semester utomlands och en rad möjligheter att smita före i kön. Bara en minoritet av arbetarklassen, om än ofta en ganska stor del, ansluter sig i själva verket till partiet eller spelar en roll i någon av organisationerna kring det, men kravet att regimen knyter en sådan minoritet till sig är inte någon godtycklig del av systemet, utan i själva verket en lika viktig del som regimens kompletterande förmåga att använda förtryck mot de delar av arbetarklassen som vägrar underordna sig systemet.

En viktig följd av dessa arrangemang bör betonas: när de fungerar effektivt har fackföreningar av västkapitalistisk typ ingen större rationell ekonomisk grund i de östeuropeiska länderna. I väst finns det en oerhörd massa varor och tjänster tillgängliga för arbetarna på marknaden under förhållanden av allmän inflation. De pressas därför ständigt att höja sina löner för att bibehålla och öka sin köpkraft. Men i Östeuropa är oftast priserna på de viktigaste varorna fasta, och även om arbetarna skulle få höjda löner så står de inför brist och olika sorters officiella och inofficiella ransoneringar. Tillgången till varor handlar dessutom om att ge sig i kast med köer, varav de flesta kontrolleras av de politiska myndigheterna. Det är således ingen större vits för arbetarna att delta i gemensamma aktioner för att kräva högre löner. Deras enskilda eller gemensamma påtryckningar måste istället riktas mot de politiska myndigheterna.²

Men även om det ekonomiska och sociala systemet innebär att partiet och regeringen hamnar i centrum för vardagslivet och på fabrikerna och får arbetarna att ingripa i statens politiska strukturer, så ger inte kommunistpartiets interna mekanismer den arbetande befolkningen någon verklig röst i

2 Det finns naturligtvis andra kanaler för att få tillgång till åtråvärda varor och tjänster, annat än via de politiska institutionerna – den svarta börser. Och i nästan alla östeuropeiska samhällen deltar alla delar av befolkningen verkligen på den svarta börser. Men för många delar av arbetarklassen är inte denna kanal öppen för att komma över verkligt viktiga varor och tjänster, eftersom affärsuppställningarna kräver tillgång till västvaluta. Således är det återigen industriarbetarnas förhållande till partiet som är det verkligt avgörande under deras försök att förbättra sin egen och sin familjs ställning.

statens angelägenheter. Politiskt deltagande uppmuntras men bara för att *genomföra* en politik som bestämts i toppen. Det finns inga effektiva kanaler för arbetarna att spela en aktiv och medveten roll för att formulera politiken och ta de strategiska besluten om hur resurserna ska fördelas. Ju mer levnadsstandarden och den kulturella nivån höjs, desto tyngre väger denna politiska passivitet och underordnande på arbetarklassen, men den enorma koncentrationen av den institutionella makten i händerna på de centrala myndigheterna gör att de kan hindra de icke partianslutna arbetarnas ilska och förödmjukelser från att uttryckas öppet.

Öppna protester underifrån kan uppstå under tre betingelser: för det första när regeringens politik undergräver sådant som ett stort antal arbetar betraktar som grundläggande sociala rättigheter i den ”verkligt existerande socialismen”; för det andra när arbetarna upplever att deras förmåga att kasta sig in i gemensamma aktioner har vissa möjligheter att lyckas; och för det tredje när de uppnår en känsla av egen identitet som klass i nationell skala. Av olika orsaker kom alla dessa betingelser att existera i Polen i slutet av 1970-talet.

I Förspelet till augusti

För att försöka få en känsla för de krafter som gav upphov till augusti 1980 och Solidaritet pockar två alternativa system på vår uppmärksamhet. Det ena uppmanar oss att betrakta omvälvningen i termer av förhållandena mellan öst-väst, och införliva både avspänningen i början och mitten av 1970-talet och det ökade ”manövrerandet” mellan Washington och Moskva mot slutet av detta årtionde. Det andra uppmanar oss att i första hand se krisen som en inhemsk sammandrabbning mellan de längst ner och de högst upp i den polska staten.

Det internationella sammanhanget

En heltäckande redogörelse för Solidaritets ursprung måste fläta samman båda dessa perspektiv. Krisen i Polen 1980 var den första utmaningen mot stalinismen i ett östeuropeiskt samhälle där det ända från början fanns både ett starkt direkt och indirekt inflytande från väst. På det ekonomiska området blev Polen så skuldsatt till banker och regeringar i väst att det 1980 inte längre kunde uppfylla sina åtaganden. Man släppte på den centrala kontrollen över utrikeshandeln. Viktiga delar av industrin blev beroende av företag i väst för att få komponenter, material och reservdelar. Delar av den ekonomiska administrationen blev djupt indragen i korruption med deltagande av kapitalistiska företag (och utan tvekan underrättelsetjänster). En parallell dollarekonomi blomstrade. I slutet av 1970-talet lyckades dessutom regeringen göra sig direkt beroende av den amerikanska regeringen för att ta itu med den inrikespolitiskt mest känsliga frågan – marknadstillgången på kött. De tre sista åren på 1970-talet steg de amerikanska lånen för spannmålsleveranser kraftigt, och de tillhandahölls av Carteradministrationen av politiska snarare än ekonomiska skäl. Och som ett direkt resultat av den förändrade linje som västs finansiella centra klargjorde i maj 1980, tvingades Gierek den 1 juli höja priset på kött och på så sätt sätta igång rörelsen inom arbetarklassen.³ Den ökande ekonomiska samordningen med väst understöddes av Carteradministrationens strategi att använda ekonomiska stimulansåtgärder (handelsstatus som ”mest gynnad stat”, varukrediter, och så vidare) för att gynna en mer allmän politiskt och kulturellt ”öppen dörr” mot väst.

Ett annat avgörande inflytande från väst var valet av kardinal Wojtyła till påve i oktober 1978 och hans besök i Polen i juni följande år. Wojtyła hade visat sitt stöd till den framväxande politiska oppositionen kring KOR när han fortfarande var ärkebiskop i Kraków, och han var därmed en helt ny kraft i den katolska hierarkin. Den åldrande primasen* Wyszynski hade styrt kyrkan enväldigt

3 Se Juan Cameron, ”What the Bankers Did to Poland”, i *Fortune*, 22 september 1980. Angående den övergripande ekonomiska krisen på 1970-talet, se min artikel skriven under namnet ”Peter Green”, ”Tredje rondan i Polen”, i artikelsamlingen *Tidskriften Fjärde internationalen om Polen*, på marxistarkiv.se.

* **Primas** är en hög ärkebiskop inom kyrkan – öa.

sedan 1940-talet. Han hade återuppväckt den som en mäktig nationell symbol men hade också hållit kvar den som en sorts förindustriell bondereligion. Wyszynski hade inte lyckats få någon verklig anslutning inom den växande befolkningen i städerna, och till och med hans förhållande till den katolska liberala intelligentsian var stormigt. Han visade föga intresse för ”västliga” sociala och politiska värderingar och tog knappt notis om direktiven från Rom, och kombinerade dundrande försäkringar om böndernas traditionella kulturella värderingar med stor flexibilitet i att kompromissa med staten. I utbyte mot praktiska, institutionella fördelar för kyrkan var han beredd att hjälpa till att lugna ner den politiska spänningen under de återkommande politiska kriserna. Wojtyla stod mycket mer i samklang med väst och var lojal mot Vatikanens krav. Och han var nästan ensam bland biskoparna om att vara intellektuell som kände sig hemma i intellektuella kretsar i städerna. Till skillnad mot majoriteten av hierarkin i Polen som fruktade (och fruktar) icke-kyrkliga massrörelser i städerna, och alltid har varit mycket mer nöjda med att försöka hålla sin flock borta från inflytande utifrån alltmedan de löste problem med staten med hjälp av slutna överenskommelser i toppen, så siktade Wojtyla på att vinna den ideologiska kampen om stadsbefolkningen genom att binda deras strävanden till sin egen sorts populistiska religion.

Wojtylas besök i Polen i juni 1979 avsåg att göra ett starkt intryck på hela det politiska klimatet i landet. Han försökte stärka folkets längtan efter ett bättre liv och ge dem en känsla för kyrkans stora makt. Han betonade tanken på mänskliga rättigheter och framställde kyrkan som en bevakare av dem. Och samtidigt som han formellt hänvisade till behovet av realism, så gav han ett överväldigande intryck av att det var möjligt med underverk så länge folket följde honom, ett tema som kulminerade i den förvånande vision att kunna ena Europa som han förkunnade i Gniezno: ”Är inte den Helige ande benägen att se att hans polska påve, denna slaviske påve, i just detta ögonblick ska visa Europas andliga enhet?”⁴

Detta ideologiska, politiska och ekonomiska inflytande från väst har rapporterats flitigt i media här, och de utgör den ”förnuftiga” bakgrund som de flesta människor har när de försöker förstå varför Solidaritet uppstod. Men det är långtifrån en tillräcklig förklaring. Det förklarar inte varför den polska regeringen medvetet öppnade landet för denna sorts påverkan – med andra ord de inhemska samhälleliga och politiska orsakerna till svängningen. Inte heller förklarar det varför detta inflytande bidrog till att ge upphov till ett mycket speciellt och aldrig tidigare skådat samhällsfenomen – en organiserad, självständig rörelse inom arbetarklassen som kämpade för väldigt speciella samhälleliga mål. För att förklara detta fenomen måste vi gå till den inrikespolitiska situationen i Polen på 1970-talet.

Den inhemska formeringen av styrkorna

Utgångspunkten för varje analys av utvecklingen av styrkeförhållandena i Polen på 1970-talet måste vara de resultat Östersjökrisen 1970 ledde till och Giereks beslut vid den tidpunkten. De politiska förändringar som skedde då gav den polska arbetarklassen, åtminstone längs Östersjökusten, en känsla av egen identitet som klass med avsevärd möjlig styrka. Det var en mycket viktig händelse när regeringen gav efter och avsatte Gomulka efter Östersjöarbetarnas protester. Och för att komma över krisens konsekvenser i en stat med en nationaliserad och planerad ekonomi utlovade PZPR:s ledning massiva förbättringar av arbetarnas ekonomiska och sociala rättigheter. I ett försök att uppfylla dessa löften utnyttjade Gierek avspänningen för att djärvt öppna upp för den kapitalistiska världsekonomin och för att i stor skala skaffa lån och köpa teknologi. Under hans första fem år

4 Ur Peter Hebblethwaites utmärkta kritiska analys, *Introducing Pope John Paul II*, London 1982, s 48. Det är svårt att på ett konkret sätt mäta det betydande inflytande som den polske påven hade på den senare händelseutvecklingen. Men det finns tecken på att det allvarligt oroade hierarkin i den inhemska polska kyrkan, som under månaderna efter påvens besök starkt tog avstånd från den oppositionella aktivitet som den tidigare hade stött, och istället inledde förhandlingar om att – för första gången någonsin – upprätta förbindelser med de regeringsvänliga katolska lekmanorganisationerna.

växte verkligen ekonomin dramatiskt (1975 var BNP 50% större än 1970) och även levnadsstandarden (reallönerna hade stigit 40%) och det fanns tecken på social rörlighet uppåt. Men inför de ökande förväntningarna lyckades han inte klara att hålla den viktigaste fronten av alla 1970 – matpriserna. Lönerna steg kraftigt från 473,4 miljarder zloty 1971 till 883,0 miljarder 1975 – 300 miljarder mer än beräknat – och den ökande konsumentefterfrågan riktades speciellt in på kött, där konsumtionen per capita steg från 53 kilo 1970 till svindlande 70,3 kilo 1975 (motsvarande brittiska siffror för dessa två år visar en minskning från 50,4 kilo till 46,2 kilo!). Men eftersom priserna var frusna tvingades regeringen betala en förmögenhet i understöd samtidigt som den inte kunde garantera en ökad tillgång.⁵

Regeringen försökte bryta sig ur dessa samhälleliga styrkeförhållanden med arbetarklassen, som i själva verket innebar ett ekonomiskt belägringstillstånd, genom att i juni 1976 försöka höja matpriserna med 60%. Men arbetarklassen gick inte med på det, och efter strejker och demonstrationer fick den som den ville. Regeringen tappade betydligt i auktoritet, och det kompletterade den ekonomiska krisen med en förnyad politisk kris. Gierekledningens svar på denna dubbla kris på sommaren 1976 satte igång en dynamik som ledde fram till augusti 1980. Den hade erbjudit arbetarklassen socialistiska rättigheter och hade skuldsatt sig kraftigt i väst för att genomföra dem. Giereks chansning på en exportbaserad tillväxt – utan en verklig reformering av den inhemska korruptionen eller en betydande demokratisering av planeringen – var en felräkning, både vad gäller det polska samhällets strukturella motsättningar och världsmarknadens framtidsutsikter. Efter 1976 försämrade situationen drastiskt: regeringen blev alltmer ekonomiskt beroende av väst; inflytandet från väst rubbade den centraliserade planeringens funktionssätt: levnadsstandarden slutade stiga och sjönk därefter något; utgifterna för sociala förmåner minskades; svarta börsen växte och de sociala skillnaderna ökade; och arbetarklassen blev allt ilsknare, inte bara därför att dess kvantitativa krav blev svikna, utan i synnerhet på grund av vad de betraktade som ett brott mot deras socialistiska sociala rättigheter.

Det första politiska svaret från PZPR:s ledning på denna sociala kris var ett betydande avsteg från den klassiska stalinismen. Den lät en intellektuell opposition växa till nivåer av oavbruten och utdragen aktivitet som aldrig tidigare hade skådats i efterkrigstidens Östeuropa. Den sökte en ny nivå på samarbete och överenskommelse med den kyrkliga hierarkin. Och den utvecklade något som den polske sociologen Jadwiga Staniszkis har kallat en politik av ”ofärdig, byråkratisk pluralism”, där olika samhällsgrupper tilläts delta i begränsade gemensamma protester utan att bli krossade, under förutsättning att de sökte lösa dem via förmedling av den centrala byråkratin. Under 1970-talets tre sista år ägde det rum cirka 1.000 strejker, varav den stora majoriteten avgjordes till arbetarnas förmån.

Men det kanske allra viktigaste var Giereks politik gentemot landets 3½ miljoner industriarbetare som i stor utsträckning fanns samlade i mycket stora fabriker (över hälften av dem i fabriker med mer än 1.500 anställda). Utan att egentligen lyssna särskilt mycket till vad de hade att säga ansträngde sig Gierek verkligen att uppvakta dessa arbetare. Deras löner hölls uppe, deras matsalar var billiga och välförsedda, deras fabriker hyllades som den ”polska socialismens citadell”. Efter 1976 gjordes intensiva och framgångsrika ansträngningar att rekrytera industriarbetare till partiet: mellan 1975 och 1979 ökade andelen arbetare från 42 till 46%, den högsta siffran i östblocket. Och dessa medlemmar var till största delen koncentrerade i de stora fabrikerna – 27% av PZPR:s kroppsarbetande medlemmar fanns på de 164 största fabrikerna. Dessutom var det ingalunda säkert att PZPR:s aktivister på fabrikerna betraktades med misstänksamhet av icke partianslutna arbetare. En betydande andel av dem hade arbetarnas förtroende och placerades på arbetarnas sida snarare än på fabriksledningens. 1979 beskrev grundaren av den icke officiella arbetartidningen *Robotnik*, den ledande KOR-aktivisten Jan Litynski, inställningen hos partiets arbetarmedlemmar:

⁵ Enbart prissubventionerna på kött steg från 12,3 miljarder zloty 1971 till 91,4 miljarder 1979, trots att det vid den tidpunkten fanns speciella affärer som sålde 18% av allt kött till högre pris.

De är övertygade om att det är arbetarna som styr Polen – där ordet ”styr” både uttrycker deras behov av prestige (arbetare sitter med i exekutivkommittén) och en verklig känsla av ansvar för landets öde. Men de känner sig verkligen bundna till arbetarklassens sak, och tvekar inte att uttrycka sin solidaritet med strejkrörelsen, och till och med leda rörelsen genom att använda de organisatoriska erfarenheter de har skaffat sig i partiet.⁶

Litynski bekräftade också att PZPR var mycket mindre komprometterat i arbetarnas ögon än de officiella fackföreningarna. (Samtidigt som partiledningen försökte införliva industriarbetarklassen i PZPR, så använde den också förtryck för att försöka få slut på icke officiell, yttre politisk eller facklig aktivitet inom arbetarklassen, såsom rörelsen kring *Robotnik*.)

Om nu PZPR lyckade inlemma en så stor andel av arbetarna i partiet – var nionde arbetare var medlem i PZPR – och om dessa medlemmar hade kvar så stort förtroende bland de icke partianslutna arbetarna, varför behövde då augusti 1980 överhuvudtaget äga rum? Svaret på det ligger delvis i det allmänt byråkratiskt centralistiska sätt som de staliniserade kommunistpartierna fungerar på, och delvis i tre specifika drag hos regimen inom partiet och staten i Polen i slutet av 1970-talet. De kan kort räknas upp:

1. Den övergripande ökning av korruptionen inom parti- och statsbyråkratin som uppstod genom de möjligheter som den ekonomiska krisen gav upphov till och den cynism och politiska demoralisering som existerade bland dessa byråkrater.
2. Den administrativa omorganisation som Gierek genomförde, och som bröt ner den statliga administrativa strukturen från 17 huvudprovinser till 49 samtidigt som den massivt centraliserade företagsstrukturerna i stora nationella konglomerat, vars ledningar fick makt att göra affärer direkt med företag i väst och med de centrala ministerierna. Resultatet av dessa parallella förändringar blev att fabriks- och de lokala partiledningarna blev oförmögna att effektivt kontrollera den ekonomiska förvaltningen. Fabriksledningarna kunde trumfa över lokala partidirektiv med beslut från den högre ledningen i konglomeratet, samtidigt som den sistnämnda, som hade fabriker i flera regioner, stod utanför de enkla lokala partisekretärernas rättskipningsområde.
3. Till denna bild ska vi lägga Giereks politik vad gäller kadern i partiapparaten. Under 1970-talet gjorde Gierek omfattande utrensningar inom apparaten av den personal som funnits under Gomulkaperioden, och ersatte det gamla gardet med unga universitetsutbildade personer med examen i ämnen som offentlig administration, vilka bara passade som professionella partitjänstemän. Ur Giereks synvinkel hade denna politik ”förtjänsten” att göra dessa tjänstemän helt beroende av det centrala sekretariatets vilja, som hade monopol på alla befordringar – deras utbildning innebar ju att de inte hade några andra karriärmöjligheter.

Sammantaget utgjorde dessa tre beståndsdelar en överväldigande formel för att undergräva ”partiapparatsens ledande roll”. Istället för att partiorganisationerna kontrollerade sin apparat, som i sin tur kontrollerade den ekonomiska ledningen och fackföreningarna, så utvecklades ett mönster längs dessa linjer: den lokala partiapparaten tog inte hänsyn till trycket från medlemmarna; fabriksledningen nonchalerade den lokala partiapparaten och förvandlade den officiella fackföreningsapparaten till ett passivt verktyg för sig själv; ledningen för de nationella konglomeraten manipulerade de centrala ministerierna, och de centrala ministerierna ställde particentrum inför ett fullbordat faktum som utan vidare godkändes av Gierek. Hela systemet fungerade med hjälp av mäktiga och ofta korrumperade påtryckningsgrupper som ofta verkade utanför all offentlig kontroll. Efter 1976

⁶ Intervju i *Labour Focus on Eastern Europe*, III, nr 5 (november 1979 – januari 1980), s 12. Se även Alex Pravdas viktiga artikel ”Poland 1980” (*Soviet Studies*, april 1982) för en stor mängd värdefull information om arbetarklassens uppfattningar vid denna tid.

saboterade på så sätt dessa krafter Giereks så kallade ”ekonomiska manövrer”.

Det viktigaste resultatet av att unga, yrkesutbildade industriarbetare rekryterades till partiet blev således att de fick möjlighet att se en hel del av vad som pågick, och gav dem bevis på hur maktlös den lokala PZPR-apparaten var inför denna informella maktstruktur. Det uppstod faktiskt opposition mot denna situation inom partihierarkin, under ledning av personer som Olszowski och Grabski, som under upptakten till partikongressen i februari 1980 vädjade om stöd bland frustrerade lokala partisekreterare.⁷ Men kongressen var Giereks sista chans vad PZPR:s arbetarbas beträffar. Han lyckades inte inse det. Så arbetarklassens politiskt medvetna delar gav upp tankarna på handlingar uppifrån och började överväga aktioner underifrån. Augusti stod på dagordningen.⁸

II. Solidaritet: en enastående arbetarrörelse

Händelserna i Gdansk i augusti 1980 är tillräckligt välkända för att inte behöva skildras här.⁹ men innan vi övergår till Solidaritets uppkomst ska vi betona vissa avgörande (och förvisso tydliga) drag hos strejkrörelsen i augusti som alltför ofta förbises i journalisternas redogörelser.

Den första viktiga punkten är att strejkrörelsen omedelbart spred sig från Gdansk till andra centra tills den blev en *nationell* rörelse som omfattade samtliga större industricentra i landet och inte mindre än 4.000 företag, inklusive den stora majoriteten av de stora företagen. Om den inte hade spridit sig så skulle strejken aldrig ha lyckats. Arbetarna på Leninvarvet spelade en absolut avgörande roll som utlösare och centrum för hela rörelsen, men att säga det förklarar inte varför arbetare över hela landet var redo att svara på ledningen från Gdansk. Inte heller säger teorier om en konspiration av ”oliktänkande” oss någonting. Gdansk var *unik* som det enda industricentrum där tidigare aktiva oppositionsgrupper spelade någon betydelsefull roll för att organisera strejkerna i augusti. De spelade ingen roll i Stettin eller Schlesien. Och de två städer där de oppositionella grupperna var ojämförligt störst – Warszawa och Kraków – var bland de minst påverkade av augustirörelsen. Så vilken samhällsligt verkande kraft var det som spred strejkerna? Förvisso inte kyrkan. I Gdansk var biskop Kaczmareks första svar på strejkkommitténs vädjan att en mässa skulle hållas på Leninvarvet att vägra tills de fick tillstånd från den lokala partisekreteraren. Biskopen i Stettin var lika konservativ (och hursomhelst var hela frågan om att hålla en mässa på Warskivarvet omtvistad i strejkledningen). I det enda offentliga tal som Wyszynski höll i TV under krisen orsakade han skarp förbittring bland de strejkande genom att uppmana till återgång till arbetet.

Sanningen är att det överhuvudtaget inte fanns någon organiserad kraft som spred strejkrörelsen. Men en flyktig blick på de krafter som inledde strejkrörelsens stora språng utanför Gdansk visar en mycket stark närvaro av PZPR-medlemmar – arbetare, tekniker och förmän – bland strejkrörelsens ledare och i många fall bland dess initiativtagare. Det var fallet i Stettin, Wrocław, Walbrzych,

7 En av dessa, Zabinski i Opole, drev sin lokala kamp så långt att han förbjöd alla fabriksledare i sin region från att genomföra centrala direktiv från ministerierna utan att först ha fått godkännande från honom: ett uppenbart olagligt förbud som gjorde honom meriterad att tillsammans med Olszowski rusa direkt in i politbyrån så fort Gierek föll.

8 Det var inte svårt för utanförstående observatörer att se det komma. I november 1979 rapporterade vi: ”I ögonvrån noterade alla politiska krafter en händelse i Gdansk: under två dagar i oktober strejkade arbetarna på avdelning K2 på Leninvarvet. En representant från centralkommittén ilade norrut för att förhandla fram en uppgörelse. Onödigt nervöst? Kanske. Men eftersom arbetarnas levnadsstandard har sjunkit har många i Warszawa nerverna på helspänn vid tanken på att det polska politiska samhällets underjordiska jätte än en gång ska röra på sig och sätta sin prägel på landets historia.” (*Labour Focus*, II, nr 5. Se även min ”The Struggle for Independent Workers’ Organisation in Gdansk” i det följande numret av *Labour Focus*.) Och de som noga studerade diskussionerna under valkampanjen till de officiella fackföreningarna under månaderna innan augusti, kunde läsa förhandsnotiser om huvuddelen av de krav som den gemensamma strejkkommittén skulle ställa senare samma år. (Se George Kolankiewicz’ viktiga artikel ”The Working Class under Anomic Socialism”, i Jan F Triska och Charles Gati (red), *Blue-Collar Workers in Eastern Europe*, London: Allen & Unwin, 1981, s 136.)

9 Den mest stämmingsmättade redogörelsen på engelska finns i Jean-Yves Potel, *The Summer Before the Frost*, London: Pluto Press, 1982. Samtliga strejkbulletiner som gavs ut i Gdansk finns översatta i *Labour Focus*, IV, nr 1-3.

Jastrzebie, Toruń och många andra centra.¹⁰

Vid mötet med PZPR:s centralkommitté mitt under höjdpunkten för strejkerna den 24 augusti berättade Edward Pustelniak, en CK-medlem från reparationsvarvet i Stettin som deltog i strejken, för mötet om många arbetarmedlemmars uppfattningar:

I egenskap av arbetare och medlem i partiet måste jag säga att det finns en del saker som jag inte förstår. För när allt kommer omkring så har huvuddelen av de problem som de strejkande tar upp nu redan tagits upp flera gånger på partimöten, i synnerhet på mötena under förberedelserna inför PZPR:s åttonde kongress. Även icke partimedlemmar kände till detta och de stödde oss. Dessutom trodde de att man till sist skulle lyssna på oss. Tyvärr visade det sig inte vara fallet... Men att fortsätta så här motsäger allt vi sagt och upprepat offentligt, nämligen att partiet lyssnar på både sina medlemmars och icke partimedlemmars åsikter, och att det drar de nödvändiga slutsatserna av dessa åsikter.¹¹

Strejkrörelsen i augusti var alltså långt från vare sig skapad av någon sorts ”antisocialistisk” grupp eller ett spontant utbrott av förtvivlan eller primitiv simpel hämnd. Man kan mycket bättre beskriva den som en gemensam ansträngning av landets mest framstående industri- och transportarbetare – partimedlemmar och icke partianslutna – för att leda landet ur krisen. Giereks ledning ansågs vara helt oförmögen att lösa den kris som man upplevde att den själv hade skapat. Det var som med Gomulka en gång till. Vad fanns det för utväg? De politiskt medvetna polska arbetarnas kollektiva tänkande var helt klart i sin praktiska logik, som grundades på tidigare erfarenheter. Det var ingen idé att lämna över saker och ting till en ny partiledning. För att få till förändringar behövde arbetarna ett nytt verktyg under sin egen kontroll. Tankarna återvände till Gdansk och Stettin 1970-1971 och kraven på oberoende fackföreningar, strejkrätt och fri information. Hur kunde man uppnå det? Strejkerna den 24 juni 1976 hade visat ett sätt, under förutsättning att arbetarna ockuperade fabriker och inte okontrollerat strömmade ut på gatorna. Och arbetarna i Gdansk organiserade en gemensam strejkkommitté: även det ett vapen som hade visat sig framgångsrikt på Östersjökusten 1971.

Ett sista element i augustistrejken skyls ofta över: rörelsens samhälleliga krav. De hade utarbetats på ett demokratiskt sätt och länkade samman arbetarnas politiskt mer medvetna del med den stora majoriteten, och visade på principer som ingalunda var en sorts sunt förnuft hos någon sorts likformigt ”samhälle”: arbetarna skulle få kompensation när de strejkade; det skulle vara samma löneförhöjningar för alla anställda (för att hjälpa de lågavlönade); ”kommersiella” affärer och affärer där bara hårdvaluta kunde användas skulle stängas; polisens och partiapparats privilegier skulle avskaffas, liksom specialaffärerna; familjeunderstöd skulle bli jämlikt; det skulle vara ransonering istället för fritt flytande priser och en omfattande förändring av utgifterna i riktning mot socialhjälp. Bakom detta sociala program låg klassiska socialistiska jämlikhetsantaganden. Klassiska var också de radikala demokratiska rättigheter som krävdes i de 21 kraven: yttrande- press- och tryckfrihet, ”tillgång till massmedia för företrädare från alla trosriktningar” (det enda krav som gällde kyrkan), frisläppande av alla politiska fångar, och åtgärder för att göra det möjligt för ”alla samhällssektorer och samhällsklasser att delta i diskussionen om reformprogrammet”.

Den samhälleliga och politiska radikalism som de strejkande arbetarna uppvisade hade ingen motsvarighet inom majoriteten av den politiskt medvetna polska intelligentsian, bland vilka det i slutet av 1970-talet hade utvecklats ett brett samförstånd som accepterade behovet av marknadsreformer

10 Omkring en tredjedel av den gemensamma strejkkommitténs (MKS) delegater i Gdansk beräknas ha varit medlemmar i PZPR, och de två vice ordförandena i MKS i Stettin var PZPR-medlemmar, liksom även fem av de 15 medlemmarna i MKS:s presidium. Walbrzych-gruvan, som var den första gruvan i Schlesien att gå ut i strejk, leddes av PZPR-medlemmar (en tredjedel av gruvarbetarna var i själva verket partimedlemmar) och samma sak gällde i de viktigaste strejkcetra i Övre Schlesien, Jastrzebiegruvorna. I Stettin gick Parniczavarvet på initiativ av dess parti-sekreterare ut i strejk inom några timmar efter Warskivarvet.

11 Potel, s 144-145.

och åtföljande ojämlikhet (inklusive arbetslöshet, prisökningar och speciella affärer för hårdvaluta). Huvuddelen av intelligentsian betraktade till en början tanken på oberoende fackföreningar som våldsamt orealistisk och ansåg att arbetarklassens aktioner var en destruktiv och kaotisk kraft. Men när strejkrörelsen visade sig vara kraftfull och disciplinerad, så närmade sig intelligentsian den för att skaffa sig inflytande över dess utveckling. På samma sätt följde den kyrkliga hierarkin de lokala prästernas exempel som redan stödde rörelsen. För sin del välkomnade arbetarna detta stöd obetingat, de fick ett oerhört självförtroende av det och hoppades att deras egen brist på politisk erfarenhet utanför PZPR och utestängdhet från den teoretiska kulturen kunde kompenseras genom intelligentsians och kyrkans medverkan. Med denna hjälp hoppades de kunna lotsa landet ur krisen, och använda de oberoende fackföreningarna för att tvinga PZPR att omvandla sitt tal om jämlikhet och sina demokratiska floskler till praktiska reformer.

Arbetarklassens organisering

Solidaritet skapades till stor del på ett pragmatiskt sätt utifrån de svåra förhållanden som rådde i september 1980, när stora delar av stats- och partiadministrationen trots Gdansköverenskommelsen försökte motarbeta bildandet av nya fackföreningar. De officiella trakasserierna var till stor del orsak till att det bildades en enda nationell fackförening – tvärs emot ett inledande motstånd från strejkledningen i Gdansk – och det hjälpte också till att rörelsens regionala strukturer grundade sig på förebilden från den gemensamma strejkkommittén i augusti. Denna struktur var en kombination av de organisationsmönster som PZPR använde (fabriks-, regionala och nationella avdelningar) och ett internt mönster som var raka motsatsen till PZPR: initiativ underifrån, stor självständighet för regionerna (den nationella ledningen hade bara en rent samordnande funktion) i motsats till den ”demokratiska centralismen” och *nomenklaturasystemet* med utnämning uppifrån. Solidaritets struktur var således ytterst politisk och betonade arbetarnas enhet som klass istället för deras skråskillnader (som bara uttrycktes i industrikommissioner utan beslutande makt). Denna proletära enhet och egenart stärktes ytterligare av att samhällsgrupper som inte var lönearbetare uteslöts ur Solidaritets led – parti- och statsfunktionärer, privatbönder, studenter, småhantverkare och köpmän.

Solidaritet växte utomordentligt snabbt och hade i slutet av september 3 miljoner medlemmar, i slutet av oktober omkring 6 miljoner och i slutet av november 8 miljoner. Enligt fackföreningens egna siffror som publicerades vid den första kongressen i oktober 1981 uppgick medlemssiffran till 9.410.005 av en arbetsstyrka på totalt 12,5 miljoner inom den nationaliserade delen av ekonomin. Det finns inga exakta siffror över antalet partimedlemmar i rörelsen, men Sovjetledningen anger den till omkring en miljon av strax under 3 miljoner.¹² Solidaritet började med mer än 80 regionala centra, men de sammanfördes så småningom till 39 regioner, med två tredjedelar av medlemmarna i tio viktiga regionala organisationer som återspeglade landets främsta industricentra:

Katowice	1.400.000
Warszawa	911.000
Wroclaw	910.000
Kraków	645.000
Gdansk	532.000
Lodz	463.000
Poznan	429.000
Stettin	353.000
Lublin	332.000
Bydgoszcz	275.000
TOTALT	6.250.000

12 Leonid Zamjatin, 20 juni 1981, återgivet i Kevin Ruane, *The Polish Challenge*, London: BBC, 1982, s 199.

Under strejkerna i augusti var det industri- och transportarbetarna som spelade den ledande rollen, och det var också de som tog initiativet att bygga Solidaritet. Andra arbetargrupper strömmade till och anslöt sig efter att ha sett rörelsens styrka under konflikten i augusti, under den landsomfattande strejken den 3 oktober och när fackföreningen registrerade sig den 10 november. Men under hela Solidaritets lagliga existens var det de 3½ miljoner industriarbetarna som var den dominerande samhällsgruppen i rörelsen, och det var de som bestämde kampens grundläggande programmatiska mål och metoder. Deras inflytande visade sig i alla de avgörande stora fabriker i varenda region, som Huta Katowice och Julimanifestgruvan i Övre Schlesien, Lenin- och Pariskommunvarven i Gdansk-Gdynia-området, Warskivarvet och kemifabriken Police i Stettin, Huta Lenina i Kraków, FSO Zeran, Ursus och Huta Warszawa i Warszawa, järnvägsvagnsfabriken Pafaweg och Thorezgruvan i Nedre Schlesien, ZISPO-verken i Poznan, Marchlewskiverken i Lodz, och så vidare. De regionala ledarna kom oftast från dessa fabriker och arbetarna i alla regioner lutade åt att följa dessa arbetares exempel och beslut. Partiledningen hade tidigare hyllat dessa fabriker som den ”polska socialismens citadell”, och där fanns de mest välbetalda kroppsarbetarna, de största partiorganisationerna och i allmänhet de kunnigaste och mest flexibla företagsledningarna. På klassiskt proletärt sätt tenderade arbetarna på dessa fabriker att vara mycket mer stabila, självsäkra och disciplinerade, och mycket mindre benägna till impulsiva svängningar av sinnesstämningen från extrem radikalism till passiv undergivenhet än arbetarklassens svagare delar (eller intelligentsian).

Med tanke på Solidaritets rötter i industriarbetarklassen innehöll den redan från början en mycket stor andel anställda från de stora fabriker som hade en bakgrund i PZPR, SZMP (det polska kommunistiska ungdomsförbundet) och som avdelningsfunktionärer eller arbetsplatsdeleger i de officiella fackföreningarna. En beräkning av en av Solidaritets ledare i Gdansk i december 1980 bedömde att andelen regionala aktivister i Solidaritet som var med i PZPR var omkring 50%. Av kroppsarbetarna i PZPR verkar huvuddelen ha lagt ner sin energi på aktivitet i Solidaritet snarare än på de interna striderna i PZPR, utan att till en början lämna partiet i särskilt stort antal. En majoritet av medlemmarna i de regionala styrelserna tenderade att vara tekniker eller kontorspersonal som ofta var mycket mer aktiva i de interna diskussionerna och rörelsens interna verksamhet högre upp än på verkstadsgolvet. Å andra sidan lutade kroppsarbetarna i industrin åt att betrakta sig som mer ståndaktiga än kontorsarbetarna under sammandrabbningarna med myndigheterna.¹³

Mönster hos arbetarklassens åsikter

Som inom varje proletär massrörelse fanns det inom Solidaritet ett ytterst komplicerat mönster av åsikter, som återspeglade den oerhört stora mängden lönearbetarskikt inom olika yrken, sociala och geografiska omgivningar, generationsgrupper och så vidare. Den lokala historien spelade en mycket viktig roll för arbetarklassens tänkande om PZPR, kyrkan, intelligentsian och den statliga administrationen. Men de stora industrifabrikerens övervikt i de olika regionerna, och de tio största industriregionernas betydelse för rörelsens tänkande på nationell nivå, gör ändå att man allmänt sett kan säga att arbetarklassens åsikter dominerade inom rörelsen, ty det var denna strömning som gjorde sig gällande i de krav som Solidaritet i sin helhet kämpade för under sin 16 månader långa existens.

Även om de ekonomiska problemen och klagomålen var en central fråga för ett stort antal lönearbetare, så såg de yrkesutbildade industriarbetarnas tyngd till att Solidaritet efter augusti, och i synnerhet när den ekonomiska krisens omfattning visade sig, begränsade sina rent ekonomiska krav drastiskt, och var beredd att kompromissa i ekonomiska frågor som redan hade avgjorts i Gdansköverenskommelsen. Dessutom fanns det en stark känsla av att man skulle använda strejkkvapnet

¹³ Med undantag för Karol Modzelewski i Wrocław och Zbigniew Kowalewski i Lodz var antalet tidigare politiskt oppositionella som blev framstående inom Solidaritets ledning mycket litet, utom i Warszawa och Gdansk. Även om tidigare oppositionella kom att få ett inflytande som rådgivare (speciellt i Solidaritets pressorgan), så var arbetar-medlemmarna i allmänhet mycket försiktiga med att blanda in någon av de olika organiserade grupperna som KOR, eftersom de inte ville att den politiska linjen skulle ”påtvingas dem utifrån” – vare sig från PZPR eller någon annan.

sparsamt på grund av de ekonomiska konsekvenserna. Det antal arbetstimmar som förlorades på grund av strejker hade ingen avgörande betydelse för ekonomin. Det fanns faktiskt en ökande medvetenhet om att arbetarna måste acceptera en del indragningar av levnadsstandarden för att övervinna krisen.

Men denna ekonomiska återhållsamhet ökade bara industriarbetarnas obändigt jämlikhetssträvande angrepp på sociala skillnader, privilegier, slöseri och korrruption. De var mot dollaraffärer och svarta börsen, och de var för ransonering istället för fritt flytande priser. Det fanns ett starkt motstånd mot arbetslöshet och skoningslösa attacker mot företagsledningarnas löneförmåner och privilegier, som arbetarna under kapitalismen tar mer eller mindre för givna. Klubbar för företagsledningarna, fritidscentra för partitjänstemän, privatkliniker för polis- eller partifunktionärer, nya konferenscentra som bara kunde användas av partiet, företagsbilar, användande av material från företagen för att bygga privata villor, ”provision” för företagsledare när de köpte utrustning från väst, att alla möjliga från fotbollsspelare till partitjänstemän fick betalt ur företagets kassor, ojämlig fördelning av bostäder och kuponger för att köpa bilar, utdelning av priser för förtjänstfullt arbete i enlighet med politiska eller klicklojaliteter – allt detta blev mål för skoningslösa attacker och strejker med krav på att avskeda tjänstemän. Det var en del av en mer omfattande framstöt att offentlig egendom skulle stå under hård offentlig kontroll och för att resurserna skulle fördelas utifrån effektivt arbete och i enlighet med behov.¹⁴

Under Solidaritets lagliga existens genomgick industriarbetarnas politiska tänkande djupgående förändringar, men det är viktigt att precisera medlemmarnas åsikter under Solidaritets första månader. Den mest grundläggande politiska tanken var att Solidaritet skulle stå helt fri från parti- och statsapparats administrativa kontroll. Utan detta oberoende upplevde arbetarna att allt skulle vara förlorat – oavsett om de tänkte på ekonomiskt försvar eller sociala och politiska reformer. Det var därför medlemmarna var beredda att riskera allt under en obegränsad generalstrejk i oktober 1980 snarare än att få PZPR:s ”ledande roll” inskriven i sina stadgar.

En annan princip var att partiet och de statliga myndigheterna måste underställas någon sorts offentlig, samhällelig kontroll underifrån för att det skulle finnas några möjligheter att övervinna landets kris. Det innebar inte nödvändigtvis att PZPR måste avlägsnas från makten eller att de centrala politiska institutionerna måste förändras på något strukturellt sätt, men det innebar däremot en radikal förändring av hur dessa institutioner förhöll sig till befolkningsmassorna. I början av Solidaritets existens innebar denna kontroll underifrån till stor en negativ makt att utfärda veto mot beslut som regeringen och som arbetarna ansåg vara mot deras intressen. Det fanns ett starkt motstånd från medlemmarnas sida att Solidaritet skulle låta sig dras in i scheman som innebar att medverka eller vara medansvariga, varken på företagsnivå eller för regeringsbeslut. De ansåg att Solidaritets inflytande utövades genom att den skulle ha en egen press, direkt tillgång till massmedia och som en sista utväg kunna strejka för att driva igenom sina åsikter. Medlemmarna var också ytterst känsliga för att rörelsen skulle få fullständig nationell status och rang i nivå med alla andra institutioner i landet. Alla försök att förneka Solidaritet detta erkännande mötte massivt motstånd från dess arbetarbas, som också starkt stödde rätten för andra samhällsgrupper att få liknande organisationer och makt.

Det viktigaste och mest problematiska området för arbetarklassens politiska tänkande handlade om dess syn på Solidaritet själv. Strejkerna i augusti och Gdansköverenskommelsen hade formellt givit upphov till en rent facklig organisation. Denna formella definition styrde medlemskraven: varje anställd i den nationaliserade delen av ekonomin, oavsett ideologi, kunde ansluta sig. Ändå gick den

¹⁴ En annan mycket stark uppfattning bland arbetarna var att arbetarklassens hälsa, säkerhet och sociala välfärd till stor del hade förbisetts under Gierek. Dessa frågor var källa till hätsk förbittring, inte minst på grund av att den officiella propagandan och lagen sa det motsatta (på pappret hade till exempel Polen en av de hårdaste och mest omfattande lagarna mot nedsmutsning). I slutet av 1970-talet hade Polen den näst högsta förekomsten av tbc i Europa, och 1976 arbetade enligt regeringssiffror var fjärde arbetare under ohälsosamma förhållanden.

roll som arbetarna i allmänhet tillskrev fackföreningen redan medan Solidaritet bara försvarade överenskommelserna i Gdansk långt utöver att bara se efter de anställdas samhällsekonomiska intressen. De såg med rätta Solidaritet som den viktigaste drivkraften bakom övergripande politiska reformer. Dessutom beskrev fackföreningens organisatoriska struktur, som premierade arbetarklassens enhet, denna klasspolitiska roll. Men i arbetarnas medvetande var politik samtidigt nästan helt likställt med PZPR:s verksamhet, och således fanns det en tendens att avvisa varje tanke att Solidaritet skulle omvandlas till en politisk rörelse eller parti som grundade sig på ett politiskt program. Och för att ge ytterligare en dimension på detta växte Solidaritet så mycket att den för många arbetare inte bara var ett parti eller en fackförening, utan ett samlat uttryck för hela landets befolkning i städerna – en institution som så att säga uttryckte folkets vilja, eller något som marxister i väst skulle kalla ett rådlignande organ. Gentemot det politiska systemets uppenbart icke representativa karaktär stärkte Solidaritets allomfattande struktur kring valda regionala församlingar en syn på rörelsen som var varken mer eller mindre än ett alternativt system för den nationella statliga makten.

Solidaritets ideologiska horisont

Detta för oss till en överblick av de mer allmänna ideologiska strömningarna inom arbetarklassen: deras inställning till socialismen, kapitalismen och det internationella systemet. Denna granskning är särskilt svår i en situation där det inte fanns några betydande organiserade politiska strömningar, där det fanns en stark strävan att trycka ner ideologiska skillnader för den politiska enhetens skull, och där de politiska och internationella förhållandena gjorde att man var mycket noga med vilka återverkningar de allmänna ideologiska uttalandena skulle få. Icke desto mindre går det att slå fast några punkter. Även om exempelvis Solidaritet aldrig någonsin under sin existens formellt förklarade sig vara en socialistisk fackförening eller rörelse, så tyder både opinionsundersökningar och samtal med aktivister i Solidaritet på att det fanns en övergripande beredskap bland arbetare att inte bara stöda socialistiska värderingar utan också tanken på en socialistisk stat. Ändå fanns det inga tecken på att arbetarna kraftfullt ställde sin egen socialism mot PZPR:s ledarskap. Inte heller omfattade rörelsen de klassiska socialistiska symbolerna – den röda fanan, socialistiska sånger och så vidare. Istället hämtade rörelsen sina symboler och ritualer från tre källor: tidigare uppror inom den polska arbetarklassen efter kriget (Poznan, Östersjökusten, 1976, augusti 1980); polska nationella traditioner från före 1944; och den katolska kyrkan.¹⁵

Det grundläggande skälet till att Solidaritet inte anammade en socialistisk ideologi var utvecklingen av dess relation till PZPR och att detta parti med framgång hade lagt sig till med den socialistiska terminologin. Själva Solidaritets uppkomst innebar att de polska arbetarna inte längre satte sin tilltro till att en del av PZPR:s ledning skulle leda landet ur en kris som hade orsakats av en annan del av partiet. Det betydde att det inte fanns några drag i PZPR:s egen tradition som arbetarna kunde göra till sina, som det tidigare hade varit exempelvis med Gomulkas traditioner som arbetarklassen uppfattade dem 1956. Samtidigt hamrade regimens propaganda fram den järnhårda koppling som fanns mellan socialismens ekonomiska och samhällseliga bas och PZPR:s maktmonopol över samhället. Från vaggan till graven fick de polska arbetarna höra – både från radiostationerna i väst och från officiella media – att socialismen och partimonopolet inte gick att skilja åt: man kunde inte ha den utan det andra. Med tanke på att PZPR-ledarna från och med mitten av augusti 1980 – när Solidaritet utan ansträngning upprättade sin makt – inte kunde rättfärdiga sitt monopol genom att hänvisa till arbetarklassens samtycke, så blev den inre koppling som påstods existera mellan partimonopolet och socialismens själva existens en livsavgörande ideologisk bastion som myndigheterna

¹⁵ I betydande omfattning identifierade man sig också med fackföreningsrörelsen i Västeuropa, vilket yttrade sig i att många lokala band upprättades mellan Solidaritets avdelningar och fackföreningsavdelningar i väst. Men det räckte inte med en rent facklig ideologi för att upprätthålla en rörelse som hela tiden var indragen i en övergripande konfrontation med regeringen och hotades med invasion från grannländerna.

måste försvara. (Ett försök från en av strejkkommitténs expertrådgivare i Gdansk, Jadwiga Staniszkis, att ersätta formuleringen om partiets ”ledande roll” med en icke institutionell samhälls-ekonomisk definition av socialismen tillbakavisades av de andra experterna, som avgick med segern i strejkkommittén.)

Inte heller hade arbetarna tillgång till någon annan levande alternativ socialistisk politisk tradition utöver PZPR. Intellektuella gjorde en hel del för att damma av det polska socialistpartiets (PPS) traditioner, men det gjorde inte något större intryck på arbetarklassen som inte hade någon levande PPS-tradition. Slutligen fanns det inte heller inom den polska intelligentsian någon stark socialistisk tradition utanför PZPR. 1968 hade satt stopp för ”revisionismen” som levande teoretisk kraft inom intelligentsian, och lämnat plats för antingen katolska nationalistiska strömningar som fick sitt uttryck i grupper som ROPCIO, KPN, Unga Polen eller Macierewicz’ falang i KOR, eller katolska liberala eller socialdemokratiskt liberala strömningar som Mazowieckis tendens i KIKS eller Kuron-Michniks falang i KOR.¹⁶ De radikala socialistiska strömningarna var mycket svaga och hade, fränsett Warszawa, Stettin och Lodz, nästan inga kontakter med Solidaritets medlemmar.

Denna nästan totala frånvaro av socialistiska ideologiska alternativ till stalinismen gjorde att arbetarna kunde välja att antingen skapa en ny ideologisk tradition eller vända sig till nationalistiska traditioner från före kriget som fortfarande existerade i den katolska kyrkan och inom befolkningen i stort och faktiskt inom den statliga byråkratin i form av den polska motsvarigheten till Ceaușescu [i Rumänien]. Allt eftersom den politiska krisen fördjupades gick en stor del av Solidaritets arbetar-medlemmar från en stridbar fackföreningsaktivism till något som kan kallas anarkosyndikalism, och vilken i grund och botten härleddes från Solidaritets struktur som en organisation som omfattade den överväldigande majoriteten löntagare, och betonade deras enhet som klass och ställde dem mot ett enda jättelikt politiskt parti. Detta gav en vision av en självstyrd republik i händerna på producenter, vilka organiserade sig genom sin fackförening och inte behövde några partier, och vilka styrde ett jämlikt samhälle och en nationaliserad urban ekonomi. Det var i själva verket den vision som uttrycktes i det program som antogs vid Solidaritets kongress i oktober 1981.¹⁷

Denna vision kombinerades med ett drag hos den polska nationalismen, 1800-talets romantiska, revolutionärt upproriska nationalism, Szlachtan. På många sätt tog arbetarna över aristokratin självbild som landets heroiska ledande klass och applicerade den på sig själv, industriarbetarna. På detta sätt tolkade de sin kamp att genomföra grundläggande förändringar gentemot den sovjetiska ledningen motstånd. Detta nationalistiska drag hade förvisso funnits inom den tidiga polska socialistiska rörelsen, och den ådrog sig Rosa Luxemburgs vrede, som i sin tur tillbakavisades av Lenin för att hon inte lyckades inse skillnaden mellan en progressiv och en reaktionär nationalism.

Mot denna sorts nationalistiska ideologi ställdes den nationalism som funnits hos den polska borgarklassen under mellankrigsperioden och hos den katolska kyrkan: Dmowskis och Nationella demokratins odelade nationalism med sin centrala betoning av etnisk renhet och antisemitism, sitt korporativistiska förnekande av klasser och klassmotsättningar, sin reaktionära filosofi, sitt hat mot all sorts politisk radikalism, och sin betoning av organiska förändringar kombinerade med diktatur och enhet. Denna sorts nationalism var fortfarande stark inom vissa delar av kyrkan och även inom den statliga byråkratin. Den användes med ganska betydande effekt som vapen mot arbetarklassens sociala och politiska ambitioner under krisen. Och i samband med Solidaritets nederlag sent på hösten 1981 vände sig en liten minoritet av industriarbetarklassen i förtvivlan till sådana idéer, och hjälptes under detta av den mörka antisemitiska propaganda som spreds av organ som stod under den politiska polisens kontroll. Men dessa tankegångar föddes ur nederlag och under sökandet efter alternativ till Solidaritet och den proletära masskampen. De var resultatet av rörelsens begynnande

¹⁶ Kuron-Michniks strömning tenderade att framställa sig som en rent demokratisk ideologisk strömning med stark sympati för den parlamentariska demokratin i väst, snarare än som en socialistisk strömning som hade band till någon internationell socialistisk eller proletär tradition.

¹⁷ *Labour Focus*, V, nr 1-2, innehåller en fullständig engelsk översättning av Solidaritets program.

sönderfall, inte av dess utveckling. Industriarbetarna i Solidaritet identifierade sig förvisso med den polska örnen, men det var som hjälp till en folklig, arbetarklassens överhöghet med kronan borttagen. Och vad gäller en återgång till kapitalismen, så skämtade man om att ingen var för att Leninvarvet skulle återlämnas till familjen Lenin.

III. Krafter och strategier

Gdansköverenskommelsen och Solidaritets framväxt som en mångmiljonstark samhällsrörelse ställde alla de sociala och politiska krafter som var inblandade i den polska krisen inför en grundläggande fråga: hur, om alls, skulle denna rörelse inlemmas i den politiska och sociala struktur som fram tills dess hade formats av att PZPR styrde över hela det offentliga livet? Vi kommer mycket kort att försöka sammanfatta hur några av de andra avgörande aktörerna i detta drama ställde sig till detta: Sovjetledningen, PZPR och den statliga ledningen, den kyrkliga hierarkin och de främsta reformistiska strömningarna inom intelligentsians politiskt aktiva delar, i synnerhet den katolska intelligentsian.

SUKP:s [Sovjetiska kommunistpartiets] ledning

Den sovjetiska ledningen hade framförallt två saker som oroade dem efter händelserna i augusti: militära behov som dikterades av Polens helt avgörande ställning inom Sovjetunionens försvar i Europa, och säkerhetspolitiska behov som dikterades av behovet att se till att den polska "sjukan" inte spred sig till övriga länder i Warszawapakten, inklusive till Sovjetunionen själv. För den sovjetiska ledningen låg lösningen på båda dessa problem i att partiet och statens kontroll över den polska befolkningen återställdes helt och fullt, och det i sin tur krävde att det blev ett slut på fackföreningens oberoende. *Pravda* sa detta klart och tydligt i otvetydiga termer den 25 september, dagen efter att Solidaritet hade ansökt om att få registreras lagligt. Artikeln sa att "oberoende fackföreningar" var ett brott mot de "leninistiska principerna" och en "borgerlig provokation", och hävdade att "fackföreningarna bara kan fullgöra sina uppgifter i nära samarbete med och under direkt ledning av partiet". För det andra motsatte sig den sovjetiska ledningen starkt alla förändringar av PZPR:s ideologiska och organisatoriska principer – således skulle inte partiet skaffa sig herraväldet med hjälp av en Tjeckoslovakien-liknande svängning mot pluralism i partiet, som skulle göra det möjligt för impulser från Solidaritets bas att flöda fritt i partiorganisationerna. För det tredje kunde man, enligt Sovjetunionens åsikt, inte knyta samman PZPR och arbetarklassen genom att ge den kyrkliga hierarkin en ny politisk roll och göra PZPR beroende av kyrkan för att införliva arbetarna.

För att uppnå sin strategiska uppgift att på nytt underordna den polska arbetarklassen under sig skulle PZPR:s ledning enligt Sovjet tillåtas en viss taktisk flexibilitet vad gällde metoder och tidpunkter (åtminstone mer än vad de tjeckiska och östtyska kommunistpartierna hade fått). Men frågan gällde taktikens *inriktning*: skulle PZPR-eliten kämpa för att *underordna* Solidaritet eller skulle den försöka *förlika sig* med Solidaritet och falla till föga för det enorma trycket från partiets djupa led att samarbeta med Solidaritet? Det var huvudfrågan för SUKP:s ledning under hela krisen. Och när den blev övertygad om att PZPR som politisk apparat inte klarade av att föra denna kamp till seger, så var den om än motvilligt beredd att söka efter andra lösningar.

PZPR:s ledning och statsledningen

Av uppenbara skäl har den borgerliga litteraturen en benägenhet att likställa det härskande kommunistpartiet – en politisk massapparat – med statens och partiets anställda byråkrati. Men om man blandar ihop de två går det inte att begripa den polska krisens verkliga politiska dynamik. I början av krisen uppgick PZPR:s medlemskap till omkring 3 miljoner personer i varenda sektor av samhäl-

let, inklusive mer än 1,25 miljoner arbetare. PZPR:s egen byråkrati uppgick bara till omkring 10.000 tjänstemän, varav huvuddelen sysslade med att försöka sköta medlemsmassornas aktivitet på livets alla områden. Det fanns då omkring 1 miljon statstjänstemän, till största delen i PZPR men till stor del indragna i helt annan aktivitet än politik i egentlig mening: de var snarare indragna i den offentliga administrationen via ministerierna och de lokala statliga organen, i den interna säkerhetsapparaten, armén och domstolsväsendet, och så vidare. De centrala partiorganen hade till uppgift att få alla dessa funktioner och personal i harmoni med varandra genom att ge dem en övergripande politisk linje. Under detta arbete tenderade politbyråns och centralkommitténs medlemmar att åter spegla väldigt olika sociala och politiska trender och tryck från olika håll.

Två sprickor visade sig tydligt i det som kan kallas PZPR:s sociologi under krisen. För det första den mellan partiets medlemsmassor och den statliga och stora delar av partibyråkratin. För det andra den djupgående kampen mellan statsapparaten olika funktionella delar och en benägenhet för var och en av dessa att försöka befria sig från PZPR-apparatens politiska kontroll.

Splittringen mellan den statliga byråkratin och partimedlemmarna kan sammanfattas kort. Det förstnämnda samhällsskiktet beskrevs livfullt i en rapport från kritiska polska sociologer före händelserna i augusti som

något som kan kallas de socialistiska medelklasserna eller en socialistisk småbourgeoisie. De har utan tvekan ett inflytande över partiet och regeringsapparaten, som till största delen bemannas av dessa medelklasser. Har de några intressen gemensamma med arbetarklasserna? Absolut inte. De blir allt rikare men är ändå inte så rika som de skulle vilja vara. De hämmas av resterna av socialistiska fraser i toppen... och socialistisk ideologi i botten...¹⁸

Deras vanliga reaktion på Solidaritet var rädsla och skräck. Vad gäller partimedlemmarna så var huvudinriktningen att samarbeta med Solidaritet (faktiskt att ansluta sig) och att kämpa för att verkligen få den statliga byråkratin under *partiets* demokratiska kontroll. I detta syfte försökte den sätta ett hårt tryck på PZPR:s ledning för att få en majoritet i politbyrån som återspeglade deras vilja. I så måtto som den politiska eliten i huvudsak ville styra landet via PZPR som en masskraft, var den tvungen att vika sig för detta tryck från gräsrotterna eller riskera att masspartiet skulle splittras eller till och med falla samman.

Sammanflätat med denna konflikt fanns en institutionell kamp inom statens olika funktionella delar och försöken från mäktiga institutionella grupper att bryta sig loss från PZPR-ledningens kontroll. Varje institution skapade så att säga sina egna intressen och sitt eget program, och de var inte sammanbundna av någon klassprincip om samhällets organisering som försvaret av den kapitalistiska privategendomen som förenar de statliga byråkratierna i väst. Medan partiapparaten alltså hade ett intresse av att bevara planeekonomin, så var det betydligt mindre uppenbart för, låt oss säga domstolsväsendet. Och medan den centrala partiapparaten var helt upptagen med att svara på de politiska påtryckningarna från partiets djupa led, så var det på inget sätt de militära officerarnas huvudsakliga sysselsättning. När både Moskva och en stor del av den statliga byråkratin tappade tilltron till att masspartiet var det viktigaste medlet för att härska, så knuffade slutligen en koalition av krafter inom statsapparaten (som alla givetvis var *partimedlemmar*) den civila partiapparaten åt sidan och valde, åtminstone tillfälligt, andra sätt att regera.

Men för tillfället ska vi koncentrera oss på att sammanfatta de främsta politiska strömningar som visade sig i PZPR:s centralkommitté sent på hösten 1980, under partiledningens ansträngningar att på nytt förena PZPR:s medlemmar och statsapparaten och hävda sin makt över dem.

1. *Kania-Barcikowskis grupp*. Kania var ny förste sekreterare, och han tog genast upp parollen om "Socialistisk förnyelse", och lovade den 8 september medlemmarna en ny PZPR-

¹⁸ Denna rapport från DIP (gruppen "Erfarenhet och framtid") finns på engelska i *Poland: The State of the Republic*, Michael Vale (red), London: Pluto Press, 1982. Citatet från sidan 65.

kongress och sanktionerade hemliga val till verkställande poster i partiet. Han stödde utrensningar av korrumperade tjänstemän och var för att avsätta impopulära tjänstemän. Hans politiska linje inleddes med att slå fast att strejkerna i augusti ”inte riktade sig mot socialismen utan mot dess förvanskningar”, fortsatte med att godkänna att partiets medlemmar anslöt sig till Solidaritet men krävde ett fördömande av de ”antisocialistiska krafterna” i och kring fackföreningen. Han tillbakavisade användande av våld för att lösa konflikterna, men lade inte fram något program av politiska reformer. Istället erbjöd han en sorts politiskt styre där partiets ”ledande roll” skulle garanteras, en variant som i sanning var en fortsättning av Giereks sätt att lösa konflikten i slutet av 1970-talet: en pluralistisk korporativism där partiapparaten var det enda organ som skulle försona samhällets olika särintressen. De som försökte ersätta detta korporativistiska samförstånd med en politik av konflikter stämplades som antinationalistiska extremister. Inom dessa ramar placerades kyrkan bestämt bland de friska krafterna, medan Solidaritet var delvis inne och delvis ute. De oacceptabla krafterna framställdes som antisocialistiska intellektuella medan arbetarna framställdes som en frisk kraft. (I själva verket var det naturligtvis industriarbetarnas stridbara syndikalism som var den verkliga källan till en konfliktpolitik, men Kantias grupp försökte flytta över konfliktens ursprung till KOR och andra organisationer utanför arbetarklassen.) Inom den faktiska politiken var Kantias grupp utöver detta ”centristisk”, och rörde sig mellan trycket från den sovjetiska ledningen och trycket från samhällskrafterna underifrån.

2. *Olszowski, Grabski, Zabanski*: detta var inte så mycket en stabil grupp som en strömning som skiljde sig från Kantias grupp i två avseenden. För det första ville den att PZPR skulle föra en mer militant konfliktpolitik i motsats till Kantias korporativism. Den ville distansera sig från kyrkan, ha större betoning av den marxist-leninistiska ideologiska kampen mot kontrarevolutionen, hårdare polarisering för att underordna Solidaritet, och ansträngningar för att ingjuta en ”vilja att vinna” i medlemsmassorna. För det andra och i anslutning till detta var den mycket mindre fäst vid den centrala planen än Kania och var för decentralisering och marknadsreformer av ekonomin jämsides med ”arbetarnas” självstyre på fabriker. För denna strömning skulle PZPR ha råd att förlora en stor del av sin arbetarbas och bli en smal, stridbar, antikyrklig men också teknokratisk direktörskraft.
3. *Fiszbach och Folkets bifall*: denna strömning var mindre och inte lika inflytelserik i centralkommittén som de andra, och uttrycktes tydligast av den lokala sekreteraren i Gdansk, Fiszbach. Den föredrog att partiet skulle upprätta verkliga mekanismer för att få folkligt bifall och legitimering i det politiska systemet, och den var för strategiskt samarbete med Solidaritet och dess arbetarbas. På detta sätt skulle PZPR slå fast sin ”ledande roll” lite som det tjeckoslovakiska partiet hade gjort men med större betoning på bandet till den oberoende fackföreningen. Detta var den enda strömning inom ledarskapet som var principiellt omöjlig att acceptera för SUKP:s ledning.
4. *Moczar och en bonapartistisk roll*: denna strömning ville återuppbygga det politiska systemet kring en ”stark” nationalistisk ledare som skulle få en bonapartistisk roll. Strömningen var en blandning av populism och diktatorisk politik, och ville tona ner den officiella marxismen-leninismen och betona en nationalistisk kampanj för enhet, disciplin, välstånd för arbetarna och puritansk moral. Med hjälp av sina nyligen befordrade (eller på nytt befordrade efter att ha befunnit sig i stiltje under Gierekperioden) anhängare föreslog partisangeneralen Moczar fram till våren 1981 sig själv till denna roll. Men i intelligentsians ögon med dess levande minnen av hans verksamhet 1967-1968,¹⁹ var han oduglig för denna roll. Rollen antogs således så småningom av en annan figur med bättre militära vitsord och

¹⁹ Vid den tidpunkten använde Moczar antisemitism och chauvinism under en kampanj mot kulturintelligentsian som en del av sitt fraktionsarbete inom PZPR.

ett mindre nedfläckt politiskt förflutet: försvarsministern och chefen för armén, general Jaruzelski. Precis som Moczar allierade sig Jaruzelski till en början med Kantias grupp, men hans institutionella bas fanns utanför PZPR:s civila politiska apparat.

Kyrkan och den katolska intelligentsian

Kyrkan var en ofantlig institutionell struktur som under 25 år hade fört en ytterst rutinmässig tillvaro inom republiken under kardinal Wyszynskis auktoritära ledning. Med 19.913 präster 1978, 447 munkkloster, 2.349 nunnekloster, 48 prästseminarier, ett fullfjädrat katolskt universitet och en teologisk högskola på universitetsnivå i Warszawa, omkring 20.000 religiösa utbildningscentra och 57 katolska tidningar – med allt detta var det polska biskopsämbetet definitivt inget militant centrum för ”antisocialistiska kontrarevolutionära mobiliseringar”, utan en stadgad, konservativ och välmående institution utan några aktiva planer på att rubba *status quo*.

Under Polens på varandra följande politiska kriser hade biskoparna alltid bevisat sin lojalitet genom att vädja om lugn och ordning i städerna. Deras budskap i sociala frågor var en blandning av uppmaningar till hårt arbete och respekt för familjen kopplat till fördömanden av en världslig, utomkyrklig (och västvänlig) livsstil, liksom en stark vädjan till polackerna att älska sitt land och bygga upp dess rikedomar. Det fanns inte ett spår av radikal demokratisk ideologi bland biskoparna. Wyszynski var skarpt oberoende från Rom, och han tröstade sina präster med tanken att kyrkan hade överlevt under ettusen år och skulle fortsätta att blomstra under ytterligare ett millennium under förutsättning att de undvek politiken och lämnade allt sådant till ärkebiskopen och kyrkans centrala byråkrati. Det var inte för inte som Gierek stödde Wyszynski starkt när Vatikanen blev tvungen att avgöra om primasen skulle kunna sitta kvar efter sin 75-årsdag. I utbyte mot denna inställning fick biskoparna garantier att jordbruket inte skulle tvångskollektiviseras och de fick betydande institutionell frihet på det religiösa området. Den överväldigande majoriteten av kyrkans tillgångar kom från bidrag från församlingarna och betalning för dop, bröllop och begravningar, även om den också fick en del inkomster från jordbruk och en del kapital från Vatikanen.

Allt detta skapade en stark tendens inom biskopsämbetet till vad KOR-medlemmen Adam Michnik har kallat ”paxifiering”* – med andra ord att fullständigt inlemmas i statens existerande politiska system. Denna strömning hade, och har, en stark inverkan på kyrkans centrala byråkrati inklusive personer som Glemp (som skulle komma att efterträda Wyszynski på sommaren 1981), biskop Dabrowski (sekreterare för biskopsämbetet), abbot Orszulik (biskopsämbetets talesman), biskop Modzelewski i Warszawa, Kaczmarek från Gdansk, och så vidare. Dessa personer var handplockade av Wyszynski och hade under hela krisen ett avgörande inflytande inom den inhemska polska kyrkan.

För denna strömning innebar Solidaritets uppkomst både ett kraftfullt möjligt hot och en tänkbar, om än farlig, möjlighet. Solidaritet kunde ha blivit ett rivaliserande maktcentrum för massorna i städerna utanför PZPR:s krets. Med sin radikala demokratiska och jämlikhetssträvande inriktning var Solidaritet också en möjlig ideologisk nedbrytande kraft inom kyrkan. Och kyrkans ledning fruktade att Solidaritet skulle kunna framkalla en kontrarevolution eller sovjetisk invasion som skulle kunna sopa undan kyrkans egna institutionella rättigheter. Wyszynski utarbetade en rad mål för att hierarkin skulle kunna möta denna situation. För det första skulle kyrkan framställa sig som medlare mellan partiledningen och Solidaritet, och på så sätt inta en nationellt enande ställning över politiken. För det andra skulle Solidaritet begränsa sig till rent ekonomiska frågor, inte lägga sig i politiken och avlägsna icke-kyrkliga politiska grupper som KOR från maktpositioner. Om Solidaritet hade några politiska klagomål skulle den vända sig till primasen och be denne föra deras talan hos myndigheterna. För det tredje pressade kyrkans viktigaste bas, bönderna, på för sitt eget Landsbygds-Solidaritet, och Wyszynski såg sig tvungen att försvara denna sak och på så sätt säkra

* **Pax** är en sorts tavla som kysses före nattvarden, och var namn på en katolsk regimvänlig grupp i Polen – öa.

kyrkans kontroll över rörelsen. För det fjärde skulle kyrkan försöka sprida sitt ideologiska inflytande inom den folkliga rörelsen i städerna genom att vinnlägga sig om att ge rörelsen religiösa symboler. Och slutligen umgicks Wyszynski med tanken att kyrkan, utöver Landsbygds-Solidaritet, skulle skaffa sig ett nytt politiskt verktyg för att ytterligare befästa sitt inflytande. Det skulle ha innefattat en sammanslagning av de befintliga regimvänliga katolska grupperna – Pax, OdiSS, det kristna samhällsförbundet, Neo-Znak och så vidare – med andra självständiga katolska krafter till ett nytt kristet parti inom den Nationella fronten och Sejmen. Kardinalen drev inofficiellt denna fråga utan framgång både inom regeringen och med grupper som Pax.

Två andra strömningar var också synliga inom kyrkan. Den viktigaste av dessa representerades av påven själv. Påven var mycket mindre bekymrad för den folkliga rörelsen än Wyszynski, och ville samarbeta med den och ta ledningen över dess icke-kyrkliga krafter. Jämfört med Wyszynski tonade han ner den traditionella polska nationalismen och uppmanade istället rörelsen att se de borgerliga staterna i väst som sitt hem. Även om påven starkt gick mot impulser inom arbetarnas rörelse som lutade åt politiska konfrontationer, så hade han och hans allierade inom hierarkin intresse av ideologiska konfrontationer mellan den populistiska katolicismen i städerna och PZPR. Det innefattade att uppmuntra en mycket mer dynamisk och stridbar drivkraft inom arbetarklassen än Wyszynskis blandning av ekonomism och traditionalistisk fromhet. Påvens närmaste anhängare inom hierarkin själv var anmärkningsvärt få – bland dem ärkebiskop Macharski från Kraków och den ytterst energiske filosofen abbot Tischner. Hans stöd kom från den katolska liberala intelligentsian i KIKs, gruppen Znak och den katolska veckotidningen *Tygodnik Powszechny*.

Men om dessa krafter spelade en underordnad politisk roll så var deras intellektuella inflytande betydande. Trots politiska motsättningar och taktiska nyansskillnader så liknade deras målsättning den som Kuron-Michniks flygel i KOR hade: verklig politisk pluralism och avsevärt minskad roll och makt för PZPR. Partiet skulle ha kvar kontrollen över armén, polisen, utrikespolitiken, etc, men med hjälp av självstyret på fabriker och marknadsreformer av ekonomin skulle skötseln av ekonomin undandras PZPR-apparatens kontroll. Även domstolsväsendet skulle bli självständigt och även om censuren skulle finnas kvar så skulle den vara begränsad och det skulle finnas verklig pluralism inom media. I och med marknadsreformerna och självstyret skulle arbetarna drabbas av åtstramningar, Solidaritet skulle inte bara vara en fackförening utan en bredare ”samhällsrörelse”. Den skulle inte göra anspråk på makten, men faktiskt vara en oundgänglig första rangens politisk faktor som varje PZPR-regering skulle bli tvungen att samarbeta med. Detta var programmet för en så kallad ”självbegränsande revolution” eller ”Ny evolutionism” [Ny utveckling] som förenade en stor del av åsiktsspektret, från agnostikern Kuron ända till påvens närmaste medarbetare.

Den tredje åsiktens riktningen inom kyrkan var något som kan kallas *endecja*-strömningen* – en reaktionär katolsk antikommunistisk nationalism med en antisemitisk och starkt diktatorisk karaktär. Detta hade varit den starkaste strömningen inom kyrkan under perioden före kriget. Som politisk riktning inom biskopsämbetet hade den till stor del utrotats på 1950-talet – ett bra exempel på den tidens politiska förvandling var biskop Kaczmarek i Gdansk – men vissa element bland både präster och lekmän, liksom delar av den statliga byråkratin, skrev i slutet av 1970-talet fortfarande under på den sortens tänkande. Figurer som Andrzej Czuma från ROPCIO, Leszek Moczulski, ledare för KPN, och andra liknande grupper hyste förhoppningar om att undanröja kommunisterna och upprätta en ny diktatorisk regim som skulle förkroppsliga den ”sanna polska” ”etniska andan”. De ville återupprätta det förgångna och identifierade sig starkt med tusentals år av katolicism. Under hela krisen förde de en halvt underjordisk skuggtillvaro, och verkade till stor del i Solidaritets periferi, och deras politiska linje innefattade yttersta taktisk återhållsamhet, och fientlighet mot Solidaritets sociala stridbarhet, med perspektivet att infiltrera inflytelserika institutioner och nätverket av kadrer. De saknade enhet och ledning, men i samband med nederlagen och demoralise-

* **Endecja**, efter bokstäverna ND, förkortning för Narodowa Demokracja [Nationell demokrati] en högnationalistisk politisk rörelse i Polen från slutet av 1800-talet fram till Andra världskriget – öa.

ringen på senhösten 1981 började en av dessa grupper, KPN, få en del anhängare bland en betydande minoritet arbetare i vissa städer.

IV. Solidaritets kamp för överlevnad

Fas ett: En misslyckad partioffensiv och dess konsekvenser

De viktigaste politiska händelserna på hösten 1980 var Solidaritets uppkomst som en organisation som omfattade hela klassen och med en struktur som betonade klassens enhet, och misslyckande för partiets och de statliga myndigheternas försök att polarisera samhället kring frågan om Solidaritets politiska underordnande under PZPR. Denna sammandrabbning tog formen av en strid huruvida rörelsens stadgar skulle slå fast partiets ledande roll. Myndigheterna försökte göra det till ett villkor för att Solidaritet skulle få registrera sig lagligt. Detta återspeglade naturligtvis ett samförstånd mellan PZPR:s och SUKP:s ledarskap. Med överväldigande majoritet avvisade Solidaritets regionala organisationer detta förslag, och de samlades kring en uppmaning till en obegränsad generalstrejk istället för att underordna sig ett krav som verkade förintä fackföreningens oberoende. Solidaritets ledning föreslog en kompromiss som lade den del av Gdansköverenskommelsen som erkände partiets ledande roll i samhället som ett tillägg till stadgarna, men till en början förkastades det av myndigheterna. Först efter att Kania flugit till Moskva den 30 oktober, då det var uppenbart att Solidaritet skulle kunna genomföra sitt hot om strejk, och fått den sovjetiska politbyråns godkännande för Solidaritets föreslagna kompromiss kunde man lösa den inrikespolitiska krisen. Solidaritet registrerades juridiskt den 10 november, nästan två månader efter sitt grundande.

Den inrikespolitiska kompromissen gav snabbt upphov till en utrikespolitisk kris när de tjeckoslovakiska och östtyska regeringarna, tillsammans med en mäktig del av den sovjetiska eliten, tolkade kompromissen som en kapitulation från PZPR:s sida som gjorde det nödvändigt med en militär intervention. Denna kampanj för en invasion underblåstes av delar av den polska statsapparaten i vissa regioner, som räknade med att Solidaritet skulle avlägsnas med en snabb, kirurgisk åtgärd. Inom den sovjetiska ledningen verkar kampanjen ha fått ett starkt stöd från de sovjetiska marktruppernas militära befälhavare och politiska direktorat i Europa, förmodligen därför att de var oroad för de sovjetiska kommunikationerna med frontlinjen i Östtyskland. I slutet av november mobiliserades Warszawapaktens styrkor längs Polens gränser, men den sovjetiska politbyråns majoritet ska efter vad som påstås inte ha velat kännas vid invasionen och sammankallade ett toppmöte för Warszawapakten i början av december för att slå fast alternativa riktlinjer för att återfå kontrollen över den inhemska polska situationen. (Senare, mellan 2 december och 16 januari genomfördes en genomgripande omorganisering bland de sovjetiska militärbefälhavarna, inklusive förflyttningar av överbefälhavaren för de sovjetiska marktrupperna, ordföranden för de sovjetiska marktruppernas politiska direktorat, överbefälhavaren för de sovjetiska trupperna i Östtyskland, Tjeckoslovakien, Vitryssland och Baltikum, liksom ordförandena för de politiska direktoraten i Östtyskland och Baltikum.)²⁰

Under alla dessa händelser på hösten kämpade Solidaritets ledning för att hålla rörelsen inom strikt fackliga gränser. Walesa förkunnade upprepade gånger att Solidaritet inte brydde sig om politiska frågor, och att rörelsen inte ens i fackliga frågor kunde verka som en militant västeuropeisk rörelse. Walesas mest inflytelserika rådgivare vid denna tidpunkt, den katolske liberalen Mazowiecki, strävade, som han beskrev det, efter att "skapa en facklig ideologi" för rörelsen. Under Narozniak-affären i Warszawa i slutet av november, då arbetarna i de stora fabrikerna hotade med en generalstrejk mot den politiska polisens aktiviteter, ingrep Kuron och Walesa kraftfullt och till sist framgångsrikt för att hindra dessa aktioner.

20 R D Anderson, "Soviet Decision-Making in Poland", *Problems of Communication*, mars-april 1982.

Denna linje fick ett starkt stöd av biskoparna som upprepade PZPR:s vädjan om nationell enhet, och i december uppmanade de befolkningen i aldrig tidigare använda ordalag att avvisa ”oansvariga extremister” som KOR och KPN och stöda Polens existerande statssystem. Över jul uppstod något som kan kallas ett korporativistiskt nationellt samförstånd. Solidaritets ledning uppmanade till och fick ett tillfälligt uppehåll för alla strejker fram till 15 januari, då minnesceremonierna för de som dött 1970 omvandlades till märkliga skådespel av nationell enhet och försoning mellan Solidaritet och regeringen, under överinseende av biskopsämbetet.

Fas två: En andra partioffensiv

Jultidens samförstånd rasade snabbt samman i början av januari. Efter toppmötet i Moskva hade regeringens hållning hårdnat tydligt under de olika förhandlingarna om att tillämpa de speciella klausulerna i Gdansköverenskommelsen, där många villkor skulle ha trätt i kraft den 1 januari. Denna tilltagande hårdhet var särskilt tydlig i två frågor som av olika skäl var avgörande: beviljande av lediga lördagar och legalisering av Landsbygds-Solidaritet. När det gällde denna legalisering så föreskrev en ny fackföreningslag som regeringen och Solidaritet redan hade kommit överens om att bönderna hade rätt till en fackförening. Men regeringen utfärdade den aldrig, uppenbarligen på grund av invändningar från Sovjet. I frågan om lediga lördagar var Solidaritets ledning i och med den ekonomiska krisen beredd att backa från Gdansköverenskommelsen och gå med på tre lediga lördagar per månad. Men PZPR:s ledning vidhöll bara två lediga lördagar. Detta var ett klagomål som polska arbetare haft sedan länge. De mindes Giereks löften för länge sedan om femdagarsvecka och de kunde se att både de tjeckiska och östtyska arbetarna redan åtnjöt denna rätt. Frågan väckte ännu mer känslor med tanke på de bindande löftena om femdagarsvecka i överenskommelserna från augusti. Det var oundvikligt med ett styrkeprov, och Olszowski använde det till en ny kampanj för att en andra gång hävda PZPR:s makt över Solidaritet. Biskoparna och Walesa strävade efter att regeringens villkor om lediga lördagar skulle accepteras, och under de fyra första månaderna 1981 försökte kardinal Wyszynski pressa Solidaritets ledning att rikta in sina ansträngningar på en enda fråga: att legalisera Landsbygds-Solidaritet. Men dessa påtryckningar misslyckades. Solidaritet strejkade två gånger, och när de (enligt den officiella nyhetsbyrån PAP) den 24 januari fick ut mellan 75 och 95% av arbetarna på de stora fabrikena drevs regeringen mot en kompromiss som mer eller mindre låg i linje Solidaritets ursprungliga förslag. Återigen hade PZPR:s ledning i ögonen på grannländernas regeringar misslyckats att hävda sitt herravälde.

Samtidigt uppträdde allvarliga spänningar inom Solidaritet självt. I en intervju med den officiella pressen i december pekade rådgivaren Bogdan Borusewicz i Gdansk på en av orsakerna till detta:

För närvarande förväntar sig folk mer från oss än vad vi har möjlighet att göra. Normalt riktar samhället in sig på partiet. Men i Polen idag samlas samhället kring de fria fackföreningarna. Det är inte bra. Således finns det ett allt större behov att formulera ett politiskt program. Det vore bra om partiet tog ledningen och tog bort folkets samhälleliga förväntningar från våra axlar. Men kommer det att göra det nu? I folkets ögon borde de nya fackföreningarna göra allt: de borde fylla rollen som fackföreningar, delta i skötseln av landet, vara ett politiskt parti och fungera som en milis, det vill säga arrestera fyllerister och tjuvar, de borde lära ut moral – och det är ett stort problem för oss...²¹

Solidaritets framväxt hade fått ut miljontals människor i ett öppet politiskt liv för första gången, och Solidaritets ledarskap – som vid denna tidpunkt förbundit sig till en rent facklig ståndpunkt – hade mycket svårt att hantera de nyväckta massornas medvetande. Å ena sidan fick detta medvetande uttryck i ett mycket stort antal specifika klagomål: i en del regioner kunde bokstavligen tusentals enskilda krav samlas. Å andra sidan uttrycktes det i form av vad man kan kalla en fundamentalistisk hängivenhet till olika absoluta värderingar: frihet, nationen, demokrati, jämlikhet, enhet och så

21 *Labour Focus*, IV, nr 4-6, s 15.

vidare. Kuron beskrev konsekvenserna av denna sorts medvetande när han pekade på att, ”när det uppstår en konflikt mellan Solidaritet och regeringen, oavsett i vilken fråga, så får vi alltid ett enormt stöd. Men å andra sidan ger varje överenskommelse, oavsett hur fördelaktig den är för fackföreningen, upphov till missnöje, eller – för att kanske använda ett bättre ord – besvikelse hos folket.”²²

Vissa inom vänstern har misstagit detta folkliga medvetande för ett revolutionärt medvetande.²³ På ytan kan det verka sant, i den meningen att dessa massor längtade efter en snabb, omedelbar lösning av alla sina problem. Men i djupare mening var det långt ifrån ett revolutionärt politiskt medvetande. Det uttryckte inte alls någon tilltro till sin egen förmåga till gemensam handling, än mindre en vilja att ta makten eller någon programmatisk enhet om folkets mål. I själva verket var dessa folkliga stämningar ytterst ombytliga, benägna att svänga mellan att på ett glödande sätt tro på och stöda Lech Walesas nästan mirakulösa makt och förlora hoppet om några som helst förändringar och en tendens att förkasta gemensamma aktioner på det politiska området.

På de stora fabrikerna och bland de yrkesutbildade arbetarna fanns det å andra sidan både en mer pragmatisk inställning till politik såsom varande en kamp för att försvara vissa bestämda samhällsintressen och uppnå speciella mål, och en stark känsla för sin kollektiva styrka. Under de första månaderna 1981 hade dessa arbetare utvecklat något som kan kallas politiskt syndikalistiska uppfattningar för att uppnå de nödvändiga reformerna. De trodde inte att det skulle gå att uppnå reformerna genom att vänta och lita till regeringens goda vilja, utan istället att regeringen skulle gå med på dem först genom påtryckningar underifrån. Vad gäller vilka reformer som ansågs vara nödvändiga så var de vid denna tidpunkt i huvudsak begränsade till att tillämpa Gdansköverenskommelserna som industriarbetarna förstod dem, framförallt aktionsfrihet för Solidaritet, en verklig röst för rörelsen i massmedia och en tydlig vilja från regeringens sida att samarbeta med Solidaritet och respektera arbetarnas uppfattningar. Slutligen och viktigast fanns det en ökande medvetenhet om hur omfattande den ekonomiska krisen var och behovet av åtstramningar, men ett lika starkt krav att varje åtstramningsprogram skulle övervakas av ledare som arbetarna litade på för att garantera deras sociala och politiska intressen. Hur det skulle göras var fortfarande inte klart.

Mot denna bakgrund bröt det under januari och februari ut en mängd lokala strider kring en mängd olika frågor medan rörelsens huvudcentra koncentrerade sig på frågan om lediga lördagar. Solidaritetets nationella ledning var helt och hållet upptagen av att rusa från den ena konflikten till den andra för att försöka lägga band på rörelsen till rent fackliga mål, samtidigt som den lät det vara upp till regeringen att lägga fram ett politiskt reformprogram, och den hoppades genom sin återhållsamhet stärka positionen för de reforminriktade elementen i regeringen. Deras modell var inte politisk syndikalism utan snarare något som kan kallas korporativistisk fackföreningspolitik, där Solidaritet skulle stå helt självständig från PZPR men genomföra ett samhällskontrakt med regeringen i ”nationens intressen”.

Dessa olika tänkesätt började skapa slitningar och spänningar i Solidaritet. I de mindre industrialiserade regionerna pressades de lokala ledningarna, under intensivt tryck från sin massbas om ett brett spektrum av frågor, ut i lokala strider. I Solidaritetets viktigaste centra kanaliserades spänningarna utåt i besvikelse med vad som betraktades som den nationella ledningens brist på styrka och stridbarhet, på samma gång som det inom den nationella ledningen själv höll på att utvecklas en begynnande spricka mellan de som var för en militant syndikalism och Walesas och hans rådgivares mer korporativistiska hållning, som i sig själv låg i linje med det perspektiv som hierarkin inom kyrkan hade. Samtidigt fanns det en tendens att Walesa höjde sig över de tillsatta kommittéerna och lutade sig på den ökande tilltron bland folk till hans påstådda makt, en tilltro som nästan innebar en kult, i synnerhet utanför rörelsens viktigaste industribastioner.

²² *Der Spiegel*, intervju (15 december 1980).

²³ Se Colin Barker och Kara Weber, *Solidarnosc from Gdansk to Military Repression*, London: International Socialism 1982.

Fas tre: Bydgoszcz-krisen

Tumultet i januari och februari följdes av den plötsliga och överraskande utnämningen av överbefälhavaren general Jaruzelski till premiärminister den 10 februari. Medan Walesa snabbt välkomnade utnämningen, satte Jaruzelski igång med att lösa de mest iögonfallande konflikterna, och när SUKP:s 26:e kongress ägde rum i Moskva i slutet av månaderna rådde det lugn.

Jaruzelskis utnämning måste ses mot bakgrund av både den sovjetiska ledningens förkastande av invasion som ett sätt att lösa krisen, och PZPR-ledningens slående misslyckande vid sina två försök att slå fast sin överhöghet över Solidaritet med hjälp av politisk polarisering (stadgarna och kampanjen för lediga lördagar). Efter toppmötet i Moskva riktade Warszawapakten uppmärksamheten mot Polens inrikespolitiska säkerhetsstyrkor, och paktens överbefälhavare marskalk Kulikov anlände till Warszawa den 14 januari ”på uppdrag att ta reda på fakta om de polska väpnade styrkornas lojalitet”.²⁴ Från denna tidpunkt pågick allvarliga förberedelser för att avgöra möjligheten av inhemsk krafttag mot Solidaritet. General Jaruzelskis upphöjelse gjorde att dessa planer kunde pågå utanför ramen för PZPR:s civila apparat, och gjorde det möjligt för dem att utnyttja Warszawapakts militära kommunikationslinjer istället för centralkommitténs förbindelselinjer.

För det andra var utnämningen av Jaruzelski och det efterföljande inflödet av annan militär personal till regeringsposter ämnad att hjälpa till att bryta den sannskyldiga rundgång i den politiska processen, som hade lett till att PZPR-ledningens politiska offensiver hade misslyckats. Denna rundgång handlade inte alls om att regeringen slog till reträtt på grund av trycket från ekonomiska förluster som orsakades av strejkerna eller trycket från risken att strejkerna övergick i uppror. Det handlade om att PZPR:s basorganisationer hade gått över till Solidaritets sida både i fråga om stadgarna och lediga lördagar, och det därav följande alltmer oacceptabla politiska trycket på PZPR:s centralkommitté. Arméns officerare utsattes inte för ett sådant civilt politiskt tryck, de var den mest socialt konservativa delen av apparaten, och man kunde räkna med att de skulle stå fast vid en sammandrabbning.

Den stora ironin med Jaruzelskis utnämning var att han i folks ögon ansågs vara mer öppen för massornas strävanden än PZPR:s civila apparat. Jaruzelski beskrevs som en ”opolitisk” patriot och stark militär ledare som stod ovanför något som betraktades som en simpel maktkamp mellan fraktionerna i PZPR. Han tog över den roll som Moczar hade eftersträvat, och officiella media var inte kräsna utan omgav honom med en aura av traditionell militär nationalism och frammanade Pilsudkis mantel (till och med så långt att de namngav arbetsplatser efter förkrigstidens diktator). Jaruzelski undvek ett marxistiskt språkbruk och framställde sig som fanbärare för nationell välfärd, nationell enhet och nationellt oberoende. Hans program beskrevs som en blandning av ordning och reformer. Han vädjade således till just de fundamentalistiska och bara halvt politiska värderingar hos befolkningens breda massor som vi talade om tidigare. Och som närmaste man tog han som biträdande premiärminister med Mieczyslaw Rakowski, en reformistisk journalist utan någon bakgrund i PZPR-apparaten (och inte heller med någon bas där), som uppvisade en politisk stil som var Jaruzelskis raka motsats: politik som fullständigt relativ, ren taktik, oändligt flexibla manövrar i toppen för att gynna kompromisser och reformer – *realpolitik* för en god sak.

Men det verkliga resultatet av dessa regeringsomvandlingar var Bydgoszcz-krisen, en dramatisk provokation som visade att den politiska polisen hade ersatt partiapparaten som initiativtagare till politiska händelser. Krisen hade föregåtts av ett viktigt möte mellan de sovjetiska och polska partiledningarna i Moskva den 4 mars, i slutet SUKP-kongressen. Fram till denna tidpunkt hade den sovjetiska linjen varit att Polen trots alla problem och antisocialistiska krafter rörde sig framåt mot nationell förnyelse och att PZPR hade resurser att klara av att genomföra den. Men nu sa kommunikén att de sovjetiska ledarna var övertygade om att PZPR hade ”både möjlighet och kraft att vända

²⁴ Se Leslie Collitt i *Financial Times*, 15 januari 1983. *The Economic Bulletin East-West*, som gavs ut för bankirer i väst av Jan Syoublek, rapporterade på våren att källor i Moskva talade om förberedelser för en militärkupp i Polen.

händelseutvecklingen och avlägsna de risker som hotar den polska nationens socialistiska framsteg”. Det var en ny ton.

Så den 19 mars, medan Kania var på besök i Budapest och stora Warszawapaktsmanövrar inleddes, ägde en incident rum som kastade in landet i dess djupaste politiska kris innan undantagstillståndet: misshandeln av Solidaritetsledare i Bydgoszcz. Detaljerna om händelsen är tillräckligt välkända för att inte behöver återupprepas här. Det är viktigt att förstå att krisen orsakades lika mycket av regeringens vägran att fördöma attacken och avslöja dess orsaker som själva händelsen. Solidaritets medlemmar behandlade händelsen som en utmaning mot rörelsens existens. För de breda massorna var den ett prov på Solidaritets trovärdighet som en kraft för förändring. På samma gång visade händelsen klart hur otillräckliga Solidaritetsledningens rådande politiska uppfattningar var.

Ledningen kom snabbt överens om fem begränsade delkrav: att de ansvariga för attacken skulle bestraffas, att Landsbygds-Solidaritet skulle legaliseras, säkerhet för fackföreningsmedlemmar och rätt för fackföreningen att besvara medias angrepp mot den, full betalning för strejkande och att alla anklagelser mot dem som hade arresterats för politiska brott mellan 1976 och 1980 skulle strykas. Samtidigt uppstod det vild oordning i KKP (Nationella samordningskommittén) om *formen för aktionerna* kring dessa krav. Till en början ville majoriteten ha en omedelbar, obegränsad generalstrejk, men med hjälp av hot om att splittra rörelsen hemförde Walesa och hans katolska rådgivare segern för omedelbara förhandlingar, och därefter en 24-timmars varningsstrejk fredagen den 27 mars, sedan en obegränsad generalstrejk från tisdag den 30 mars.

Med tanke på de ytterst begränsade krav det handlade om var det knappast vettigt med en obegränsad generalstrejk – som objektivt ställde frågan om makten. Det var logiken bakom Walesas ståndpunkt. Å andra sidan hade Solidaritets regionala aktivister och Walesas motståndare i KKP logiken på sin sida när de upplevde att det var på sin plats med en grundläggande strukturell förändring av situationen likt den som hade ägt rum i augusti 1980. Men de kunde bara uttrycka denna vilja i form av hur kampen skulle se ut och när den skulle äga rum, utan att ställa upp några lämpliga strukturella politiska mål. De hade inget som motsvarade augustiperiodens krav på oberoende fackföreningar, ett krav som slog en bro över klyftan mellan de omedelbara delkraven och en total kamp om makten. Och skälet till att de saknade detta mål var deras egen definition av sig själva som en fackförening som inte hade och inte kunde ha några övergripande programmatiska målsättningar.²⁵

I avsaknad av ett sådant positivt programmatiskt perspektiv som motsvarade arbetarklassens intressen pressades Solidaritets ledning hårt att följa den katolska hierarkins prioriteringar. Kyrkan var absolut mot en direkt konfrontation för ytterligare strukturella politiska reformer. 28 mars skickade påven ett meddelande, i vilket han sa att ”röster som nådde honom från Polen betonar att arbetarna vill arbeta och inte strejka.” Wyszynski trädde fram på scenen som medlare, och mötte Walesa och Jaruzelski, och var överens med den sistnämnde om en fredlig lösning. Walesa förklarade själv senare krisen i Solidaritets ledning så här: ”Det som verkligen hände var att vi riskerade att splittras, och i synnerhet splittras från kyrkan. I sådana lägen måste man vända om... Men allt detta är intriger bakom scenen som framtida generationer kommer att dra fram i ljuset.”²⁶ Primasens främsta mål var att utnyttja krisen för att få igenom en legalisering av Landsbygds-Solidaritet, och

25 Skillnaden mot augusti är avgörande. Vid detta tidigare tillfälle hade inte arbetarna kämpat för vare sig minimala delmål eller ett övergripande störtande av byråkratin, utan istället för det betydelsefulla *mellanliggande politiska målet* med en oberoende fackförening. Det var ett krav som arbetarmassorna ansåg vara både förnuftigt och nödvändigt, samtidigt som det, om man erövrade det, var ett enormt praktiskt framsteg för klassens medvetande och organisering. Under Bydgoszcz-krisen saknades ett sådant politiskt mellanliggande eller övergångsmål. Trots betydligt mer massiva nationella mobiliseringar än i augusti, och att PZPR:s bas i städerna på ett dramatiskt sätt hade gått med i massrörelsen, så hamnade Solidaritets ledning i en strategisk återvändsgränd och kunde inte kanalisera folkets vilja från att till varje pris försvara Solidaritet (vilket inte är detsamma som att vilja erövra statsmakten) till att sprida folkmakten och utveckla dess organisering.

26 Se *The Book of Lech Walesa*, London: Lane, 1982, s 192-193.

det blev faktiskt det enda betydande resultatet av krisen.

Bland basmedlemmarna blev krisen under tiden en rungande uppvisning i folklig enhet och disciplin bakom Solidaritet. Och det mest iögonfallande politiska draget var den stora omsvängningen inom PZPR:s grundorganisationer. Politbyrå förbjöd PZPR att delta i fredagens varningsstrejk, men till stor del nonchalerades förbudet och PZPR:s organisationer på fabrikerna underställde sig ofta öppet strejkkommittéernas disciplin (den framtida politbyråmedlemmen Zofia Grzyb var en av partiets ledare på fabrikerna som var inblandad i detta). Centralkommitténs möte denna helg belägrades av påtryckningar från basen när regionala möten med PZPR-delegater följde mötesförhandlingarna dygnet runt och bombarderade CK med telegram och resolutioner. Bara några timmar innan tisdagens generalstrejk skulle inledas framträdde Gwiazda på TV och läste upp en överenskommelse bestående av allmänna löften från regeringen och ett medgivande att ”principen att lösa samhällsliga konflikter med politiska medel” hade brutits i Bydgoszcz.

Bland arbetare i allmänhet upplevde man först lättnad över att spänningen var över. Men bland Solidaritets aktivister på de stora fabrikerna fanns det ilska över brister som de upplevde i överenskommelsen. I det långa loppet skulle rörelsen aldrig mer kunna samla befolkningens överväldigande majoritet bakom sitt försvar. Allt eftersom den ekonomiska krisen blev allt djupare och Solidaritet inte verkade starkt nog att lösa deras problem, tenderade massorna att röra sig åt andra håll. En del började längta efter en stark regering, andra inledde egna vilda aktioner, utanför Solidaritetsledningens kontroll. Vad gäller rörelsens aktivister, så började de söka efter mer radikala politiska svar på krisen, och gick utöver rent fackliga mål. Mellan april och juni försökte Solidaritets ledarskap samtidigt hålla emot trycket underifrån, medan PZPR-kongressen närmade sig, och de koncentrerade sig på inre Solidaritet-angelägenheter – regionala val, förberedelser för deras egen kongress och programdiskussioner. Platsen för de politiska tvisterna förflyttades till den interna kampen inom PZPR.

Fas fyra: Reformrörelsens uppgång och fall i partiet

Ett av de viktigaste kännetecknen hos hela erfarenheten av Solidaritet var att fackföreningens ledning undvek varje försök att stimulera en masströmning i PZPR med ett gemensamt reformprogram. 1979 hade Kuron pläderat starkt för en sådan linje, och argumenterat för en rörelse av socialt tryck underifrån, som sedan skulle bli ”den sociala basen för en gruppering i partiet vars program på det mest fullständiga sätt insåg kraven från samhället”. Han fortsatte: ”Det har frågats förr om denna aktivitet inte är detsamma som att delta i partifraktionernas lek. Men det är naivt... det finns ingen offentlig aktivitet i vårt land som inte skulle bli måltavla för klickaktivitet inom partiets härskande kretsar. Målet för dessa strider är just det offentliga livet...”²⁷ Och han förklarade att den grundläggande arenan för att ta politiska beslut i ett land som Polen är partiet. Om det före augusti 1980 hade funnits en risk för att små oppositionsgrupper skulle bli leksaker för partifraktioner, så var detta ett mycket mindre sannolikt öde för en enorm samhällsrörelse som Solidaritet.

Men denna inriktning förkastades (inklusive av Kuron själv) till förmån för vad som med Michniks ord kallades för en ”Ny evolutionism”, som riktade in sig på regeringen istället för PZPR, eller som när de hade att göra med det sistnämnda begränsade sig till yttre relationer mellan Solidaritet och PZPR:s ledande organ. Solidaritets medlemmar i PZPR avråddes inte att lämna partiet. Det fanns ett antal olika bidragande argument för detta sätt att närma sig frågan: rädslan bland arbetare att PZPR:s apparat skulle återvända och behärska dem; den kyrkliga hierarkins önskan att minimera inflytandet för partiets ideologi i Solidaritet; tron att Solidaritet var stark nog och regeringsmyndigheterna reforminriktade nog för att man gradvis skulle kunna få igenom de nödvändiga reformerna uppifrån; och ett samhällsekonomiskt program som delades av breda skikt av intellektuella och

²⁷ Se Kurons ”The Situation in the Country and the Programme of the Opposition”, *Labour Focus*, III, nr 3 (juli-augusti 1979). Hans argument bemöttes polemiskt av Michnik och Lipski.

rådgivare inom Solidaritet och vilket omfattade marknadsreformer av ekonomin (tillsammans med självstyre på fabrikena) och att ta den ur händerna på *partiapparaten* och de delar av den statliga byråkratin som inte var institutionellt knutna till skötseln av fabrikena. Slutligen fanns argumentet att Tjeckoslovakien visade att strukturella förändringar av PZPR skulle leda till en invasion.

Men under Solidaritets nio första månader gick det inte att skilja på dess medlemmar och PZPR:s. Det antal arbetare som faktiskt lämnade partiet mellan maj 1980 och maj 1981 var anmärkningsvärt litet: av 1,4 miljoner arbetare i PZPR lämnade bara 180.000 (avhoppet från andra sociala grupper under samma period var 126.000). Den verkliga massflykten från PZPR ägde inte rum förrän efter partikongressen i juni (enligt officiella siffror var förlusterna från och med då till december 500.000 medlemmar). Efter Bydgoszcz visade sig de fortsatta banden mellan PZPR:s bas och Solidaritets gräsrotter på ett dramatiskt sätt, när centralkommittén slutligen tillkännagav att den nionde extraordinära kongressen skulle äga rum i juni. I en artikel i partiets teoretiska tidskrift förklarade Rakowski: "För första gången sedan september har det bildats ett massblock mellan partiets viktigaste organisationer och Solidaritet." Solidaritets ledning togs själv med överraskning. I början av maj sa Kuron: "Hela detta (självbegränsande) program har fallit i stycken, eftersom en revolution har inletts i partiet... Revolutionen har nått partiet och försiggår nu i partiet. Och jag vet ännu inte vad som ska göras i detta läge."²⁸

Reformrörelsen i PZPR bör faktiskt inte betraktas *enbart* i horisontella termer, som basens revolt mot toppen. Det fanns enskilda ledare på alla nivåer i partiet som var intresserade av strukturella politiska reformer och ett strategiskt samarbete med Solidaritet, medan det fanns betydande delar i basen, speciellt i samhällen på landet och i små städer, och även inom institutioner som armén och säkerhetspolisen som inte berördes av reformismen. Men reformrörelsens främsta *form* var den så kallade "Horisontella strukturrörelsen" som startades i Toruń på hösten 1980. Den omfattade parti-enheter som bröt mot den demokratiska centralismen genom att upprätta horisontella band med varandra utan förmedling av högre partiorgan. Rörelsen var inte programmatiskt grundad: det enda kriteriet för att en partienhet skulle kunna ansluta sig var att den hade valt sin förste sekreterare i demokratiska hemliga val. (Tanken lanserades av ledaren för augustistrejken i Toruń, Zbigniew Iwanow, som hämtade den direkt från MKS och tillämpade den på PZPR:s interna politik.)²⁹ Den horisontella rörelsens överväldigande huvudinriktning var att demokratisera PZPR internt – 11.000 förslag till förändringar av stadgarna skickades in från basen! – plus samarbete med Solidaritet. En annan av reformrörelsens källor var partiets intelligentsia och speciellt ledande personer i Partiets högre institut för samhällsvetenskaper, som Lamentowicz, vilka sökte slå fast nya ideologiska principer för PZPR och röra sig från stalinistiska principer och framåt mot nya teoretiska grundvalar som fördes fram som att ligga mer i linje med dess namn och formella ursprung: ett Polskt förenat arbetarparti som härrörde ur en sammanslagning mellan de polska socialistiska och kommunistiska partierna i slutet av 1940-talet. Sådana tankegångar fick utbredd spridning inom vissa regionala partiorganisationer, i synnerhet i Kraków. Men en tredje strömning utgjordes av Tadeusz Fiszbach och den regionala organisationen i Gdansk. Den lade fram ett nytt programförslag vars centrala tankegång var att PZPR behövde demokratiseras för att upprätta en mekanism för att kunna få folkets bifall för sina viktigaste politiska förslag, och föreslog i detta syfte användandet av folk-omröstningar. Slutligen bör vi nämna en fjärde strömning, den mer formlösa "partiliberala" inriktningen som försökte bevara de formella inslagen hos ett leninistiskt förtruppssparti av Moskvatyp, på samma gång som de förändrade dess arbetsätt. I stora drag var detta Kania-Barcikowskis hållning inom ledningen.

I april höll delegater som representerade omkring en halv miljon PZPR-medlemmar en nationell konferens för den "horisontella rörelsen" i Toruń, och förespråkade intern demokratisering och krävde att kongressen skulle hållas i två delar: den första skulle välja en ny ledning och besluta om

28 Intervju med *Intercontinental Press*, 2 maj och publicerad den 1 juni 1981.

29 Angående rörelsens ursprung se intervjun med Iwanow i *Labour Focus*, IV, nr 4-6, s 51.

nya stadgar, den andra skulle anta ett nytt partiprogram. Politbyråns majoritet försökte bemöta denna rörelse genom att införliva den på politbyråns villkor. Bland dessa villkor fanns strikt avgränsade demokratiska förändringar – framförallt att partiets verkställande organ skulle väljas i hemliga val – men ett förkastande av nya ideologiska principer eller nya programmatiska uppfattningar rörande det strukturella förhållandet mellan arbetarklassen och partiets och statens myndigheter. Samtidigt erkände Kantias grupp i själva verket den horisontella rörelsen och försökte utarbeta en centristisk politisk linje som balanserade mellan dennas verksamhet och de övertygade reformfientliga elementen inom byråkratin.

Brevet från Moskva

En vecka efter Toruń anlände den första högre SUKP-delegation som besökt Polen sedan augusti till Warszawa under ledning av Michail Suslov. Diskussionerna koncentrerade sig på interna partiangelägenheter. När Suslov återvände till Moskva rapporterade TASS om ett revisionistiskt hot i PZPR som ”försökte lamslå det polska kommunistpartiet som ledande kraft i samhället”. Under maj ledde fabriks- och regionala val till partistyrelser och till kongressen till starka reformistiska majoriteter. För att motverka detta förbereddes ett allvarligt försök att störta Kania. Den 26 maj publicerade ett så kallat Katowice-forum ett dokument som sa att politbyråns majoritet stod under inflytande från ”borgerlig liberalism”. Detta kritiserades skarpt från alla håll i PZPR, men följdes upp med en politisk bomb som förändrade stämningarna i partiet. Den 5 juni kom ett brev till PZPR från den sovjetiska centralkommittén. Det riktade ett frontalangrepp mot partiledningen, och sa: ”Den ena ställningen efter den andra överges...” till förmån för kontrarevolutionen, och ”hittills har inga åtgärder vidtagits för att slå tillbaka den...” Brevet kallade den horisontella rörelsen för ett ”verktyg för att nedrusta partiet...” Det anklagade Kania och Jaruzelski för att säga en sak och göra en annan, och slutade med att säga att situationen ”först och främst [kräver] en revolutionär vilja från partiet, dess medlemmar och dess ledarskap – ja dess ledarskap. Partiet kan och bör hitta krafterna hos sig själv för att vända händelseutvecklingen och få in den på rätt väg innan kongressen.”

Brevet ledde både till att Kantias anseende i landet ökade och att partiets reformrörelse fullständigt slog till reträtt. Det uppstod en skiljelinje mellan de som var beredda att upplösa sig i Kantias strömning och de som inte var beredda till det, och vid kongressen blev de sistnämnda praktiskt taget marginaliserade. Fiszbach, till exempel, valdes inte ens om till centralkommittén, medan mer radikala reformivrare som Stefan Bratkowski inte ens valdes som delegater (om de inte hade fått sina mandat innan 5 juni). Fiszbach sa till kongressen att PZPR sedan augusti hade uppnått ”obetydliga resultat”, och han skyllde det på det faktum att ”vi har slösat alltför mycket tid på att försvara positioner som vi helt enkelt inte kunde och inte behövde försvara...” Han fortsatte: ”Jag tror att fackföreningarna måste garanteras rätten att få delta i de strategiska besluten... Vår kongress måste skissera ett politiskt program för att övervinna krisen... Men vi kommer inte att kunna återvinna allmänhetens förtroende med hjälp av ett program... Programmet måste också tillämpas och visa sig vara riktigt.”

Men kongressen utarbetade inget sådant program och ägnade sig helt och hållet åt kampen om valen till centralkommittén och politbyrån. Personalomsättningen blev omfattande, men det utvecklades inte någon ny politisk linje och det avgörande partisekretariatet ombildades till ett ännu mer anti-reformistiskt organ än innan. Bratkowski sammanfattade delegaternas politiska färg med ordet ”magma” – vagt reformsinnade men ideologiskt och politiskt outvecklade. Så fort kongressen var över inledde de statliga myndigheterna en offensiv utan like mot Solidaritet, och utnyttjade rättsapparaten, de centrala ekonomiska ministerierna och de återigen nedtystade medierna. Militären hade stärkt sin kontroll över nyckelposterna, partiapparaten förbigicks alltmer och Kania själv sades vara sjuk och överksam och sjönk ner i en depression.

Vad gäller Solidaritet så hade den stått utanför den dramatiska kampen i partiet, och hade inte lagt

sitt enorma moraliska stöd bakom någon av de stridande sidorna. Det är omöjligt att säga vad som skulle ha hänt om den hade lagt sig i bråket. Hindret för det var inte längre att Solidaritets ledning avvisade öppet politiska ingripanden. Men det skulle ha inneburit att åtminstone underförstått ha givit ideologiskt stöd åt krafter inom den marxistiska sfären.

Fas fem: Solidaritet söker en politisk lösning

Sommaren 1981 hade Solidaritets ledarskap beslutat att det inte längre var försvarbart med en rent facklig inställning för rörelsen. Befolkningen i stort var i alltmer intensivt behov av positiva lösningar på den ekonomiska och sociala krisen, medan Solidaritets aktivister inte längre var beredda att vänta på ett reformprogram från regeringen. De gick från en stridbar facklig reformistisk politik till något som bäst kan beskrivas som en anarkosyndikalistisk uppfattning, där Solidaritet själv direkt skulle upprätta en ny politisk samhällsordning utan att behöva PZPR eller några andra partier.

Den lösning som Solidaritets ledning kom fram till var parollen om "självstyre", som utvecklades närmare i det program för en "Självstyrd republik" som antogs på Solidaritets kongress i september-oktober. Programmet var tänkt att uppfylla en rad helt åtskilda, och i vissa avseenden djupt motsägelsefulla behov. För det första riktade det sig till den framväxande ideologiska strömning inom industriarbetarklassen som hade en anarkosyndikalistisk uppfattning om en självstyrd och samtidigt självständig republik (på polska är dessa två ord i detta sammanhang utbytbara) utan att underkastas ett monopolistiskt parti. Det innehöll också en stark socialt jämlikhetssträvande grundtanke. Men på samma gång omfattade tanken om självstyre ett samhällsekonomiskt program som innebar att planekonomin på ett genomgripande sätt skulle ersättas av en marknadsomvandling där helt självständiga, självstyrda företag skulle kämpa för sin existens på en mer eller mindre fri marknad under kontroll av bankerna. Och programmets tredje del var att övergången till en självstyrd republik skulle ske *gradvis* genom ett alltmer utvidgat självstyre på arbetsplatserna (tillsammans med marknadsomvandlingen).

De avgörande delarna i detta program var självstyret för fabrikerna och en gradvis utveckling, och det var också programmets inkörsportar till den praktiska politikens område. Men hela den samhälleliga logiken bakom självstyre på fabrikerna plus marknadsomvandling gick stick i stäv mot arbetarklassens samhälleliga strävanden sedan augusti, i synnerhet under den katastrofala ekonomiska kris som rådde. Om priserna hade släppts fria skulle de ha skjutit i höjden, massor av företag skulle ha gått i konkurs, arbetslösheten skulle ha uppgått till miljoner, en snabb social skiktning hade splittrat arbetarklassen och Solidaritet själv skulle nästan säkert ha brutits sönder. Det är en sak för vänstern i väst att kämpa för självstyre på fabriksnivå under kapitalistiska förhållanden, på vägen mot en planekonomi och nationellt självstyre. Det är en helt annan sak att kämpa för självstyre plus marknadsomvandling i en centralt planerad ekonomi som fortfarande skyddar arbetarna från arbetslöshet och effekterna av fritt flytande priser.

Det var i själva verket också fördelen med självstyre för fabrikerna ur den polska regeringens synvinkel (som än idag inte har avvecklat alla de självstyresstrukturer som inrättades 1981).³⁰ Den såg det som ett sätt att genomföra åtstramningsåtgärderna och utan tvivel för att splittra arbetarklassen. Det myndigheterna fruktade var att självstyret skulle bryta ner nomenklaturasystemet och faktiskt själva partiapparaten på lokal nivå. Mellan den första och andra delen av Solidaritets kongress

30 Ett av de tidigaste och mest kortfattade förslagen om självstyre kom från ingen mindre än Tadeusz Grabski. Vid ett möte med partiledare från de största företagen i januari 1981 argumenterade han: "Under det nya ekonomiska systemet har företaget blivit en grundläggande, oberoende ekonomisk enhet... Det måste verka på grundval av kostnadsberäkningar och vara redo att ta konsekvenserna av sin verksamhet, samtidigt som det ger akt på arbetarnas självstyre. Det innebär rättigheter för arbetsstyrkan att självständigt avgöra alla viktiga frågor vad gäller hur företaget fungerar, till att börja med organiseringen av produktionen och ända till personalpolitik, lönepolitik och fördelning av intäkterna." (Ruane, *op cit*, s 113.) Exakt samma formuleringar kunde ha hörts från vissa av Solidaritets ekonomiska rådgivare flera månader senare, om än inte från alla av dem.

kämpade de därför (med framgång) för att Solidaritets ledning skulle acceptera nomenklaturen i regeringens lag om självstyre. (Under kongressens andra del ställdes Walesa och Kuron vid skam-pålen för att de hade godtagit denna punkt.)

En alternativ inriktning mot självstyre på det ekonomiska området var att försöka ställa själva den planerade ekonomin under arbetarklassens verkliga *nationella* kontroll. Bara ett litet antal – givetvis marxistiska – rådgivare åt Solidaritet argumenterade teoretiskt för det, såsom Michal Kawecki i Stettin, och de mötte till övervägande del motstånd från yrkesekonomerna bland Solidaritets intellektuella. Men på praktisk nivå uttrycktes denna inriktning starkt under kongressen, i uppfattningen att Solidaritet skulle ta kontrollen över livsmedelsdistributionen, i åsikten att ett "Socialt råd" skulle övervaka den ekonomiska verksamheten nationellt. Men ur Solidaritetledningens synvinkel var det avgörande problemet med en sådan praktisk linje att arbetarklassens demokratiska kontroll över planen, antingen i form av ett Socialt råd eller att det skulle skapas en andra kammare i det polska parlamentet med denna uppgift, skulle kunna innebära en politisk utmaning mot landets politiska struktur. Och trots kongressens mycket radikala värtalighet så trodde rörelsens nationella ledning kring Lech Walesa att de absolut inte kunde eller borde iscensätta en sådan utmaning. Således löste faktiskt inte parollen om självstyre motsättningarna i Solidaritet, den dolde dem bara i ord. När kongressen avslutades hade Solidaritet formellt en mer centraliserad struktur och ett presidium som var mycket hårdare under Walesas kontroll. Men rörelsens verklighet var en helt annan. Den saknade ett klart praktiskt perspektiv och var djupt och alltmer splittrad.

Från oktober till 13 december gick arbetarklassens rörelse in i en djup kris. Strejkvågen underifrån som hade inletts i juli och nått sin höjdpunkt i oktober minskade därefter snabbt. 8 november rapporterade en opinionsundersökning att bara 30% av folket var beredda att överväga generalstrejk oavsett orsak. Enligt *Tygodnik Solidarnosc* visade en annan undersökning i Warszawa från samma tid att 26% av befolkningen var för att strejkrätten avskaffades.³¹ En delegat vid ett nationellt ledningsmöte i början av december rapporterade att en tredjedel av arbetarna ansåg att både Solidaritet och regeringen var skyldiga till krisen. Modzelewski tillade vid samma möte: "Fackföreningen är inte lika stark som den varit. Den är svagare, och varenda aktivist vet det." Tio dagar innan kuppen publicerade *Tygodnik Solidarnosc* ett bokslut över rörelsen för självstyre. Efter flera månaders energisk propaganda berörde den bara 15-20% av företagen. I Oldz, en på detta område utvecklad region, fanns det bara självstyreskommittéer på 150 av 1.500 företag. Henryk Wujec rapporterade från Warszawaområdet. "Så länge det handlade om att utarbeta våra stadgar var rörelsen mycket aktiv. Men nu när det är frågan om att genomföra dem i praktiken har rörelsen blivit lite slö." Från Bydgoszcz rapporterade man: "Vi har noterat en minskad kraft kring självstyret bland arbetarna. Det börjar uppstå tvivel. Det är som om folk har förlorat tron på att fortsätta rörelsen."³² Mot denna bakgrund planerade de statliga myndigheterna något som absolut inte var varken självstyre eller anarkosyndikalism.

Fas sex: Förberedelser för krigstillstånd

Regeringens offensiv mot Solidaritet från och med augusti bestod av hundratals små angrepp mot dess rättigheter, och den öppnade en allt större klyfta mellan Solidaritetsaktivisternas alltmer radikala och politiska språkbruk och befolkningens stora massor, som var allt tröttare på politik och mer och mer upptagna av den dagliga kampen för livets nödtröft, och sökte efter ett starkt ledarskap som kunde övervinna krisen. General Jaruzelski klev allt tydligare in mitt på den politiska scenen för att anta denna roll. Samtidigt som han fortfarande förkunnade behovet av reformer, så lade

³¹ 13 november 1981.

³² *Tygodnik Solidarnosc*, 4 december 1981. Mycket av materialet här har hämtats ut efterordet till Jean-Yves Potels *The Summer Before the Frost*, London : Pluto Press, 1982. Se även Jadwiga Staniszkis, "Poland on the Road to the Coup", *Labour Focus*, V, nr 1-2. För en motsatt syn på Solidaritets sista veckor se Zbigniew Kowalewski, "Solidarnosc on the Eve" i samma nummer av *Labour Focus*.

Jaruzelski alltmer kraft bakom temat om ordning och järn – nationell enhet för att säkra Polens oberoende räddning – och stämplade Solidaritet som en kraft som innebar kaos och nationellt sönderfall. Solidaritets kongress betecknades på detta sätt.

Inom regimen var partiapparaten alltmer förklarad och i och med att den militära och säkerhetstjänstens apparater fick en allt större roll när det gällde att utarbeta politiken förbigicks den alltmer. Vid centralkommitténs oktobermöte gjorde Kania, i egenskap av företrädare för partiapparaten, ett sista försök att återupprätta sin makt genom att begära en förtroendeomröstning. I en sluten omröstning förlorade han med 104 röster mot 79, och med 180 röster av 184 utsågs Jaruzelski att ersätta honom. Det var en avgörande vändpunkt på vägen till 13 december, eftersom det kraftigt försvagade de som ansåg att det var en principfråga att PZPR skulle förvalta staten som en politisk massorganisation i politisk växelverkan mellan sig själv och befolkningen.

Ändå välkomnade Walesa å Solidaritets vägnar att Kania ersattes av Jaruzelski. Solidaritets ledning hade åtminstone sedan juli känt till förberedelserna för en möjlig militärkupp. Å andra sidan var Jaruzelski verkligen för ekonomisk decentralisering och marknadsreformer. Han var också beredd att respektera kyrkans makt och roll och var inte mycket för att servera stora doser marxism-leninism av Moskvas typ. Jaruzelski var själv relativt öppen med det alternativ han förde fram. Han erbjöd möjligheter för nationell enighet mellan sig själv, kyrkan och Solidaritet på sina egna villkor, och han varnade för att alternativet skulle bli undantagstillstånd. Walesa inledde diskussioner om ett sådant fördrag, men för Solidaritets aktivister var det uppenbart att de bara kunde leda till en auktoritär regim som i massiv skala skulle begränsa Solidaritet – raka motsatsen till en självstyrd republik. De viktigaste industriregionerna i Solidaritet var starkt mot att Walesa skulle delta i en sådan överenskommelse, och scenen förbereddes för 13 december. Under de sista dagarna försökte rörelsens aktivister i en del av Solidaritets starkaste regioner, som Stettin, Wrocław och Łódź förbereda förebyggande lokala försök att gripa makten. På nationell nivå krävde Solidaritet i sista minuten fria val till Sejmen, men denna appell hade bara rent propagandistisk betydelse.

När slaget föll på natten mellan 12 och 13 december upptäckte Polens industriarbetare att de stod ensamma. Den katolska hierarkin utfärdade omedelbart ett uttalande som vädjade till befolkningen att inte göra motstånd. Trots det gick arbetarna i alla Solidaritets industribastioner ut i ockupationsstrejker. Men deras anda var mer en beredskap att offra sig än en vilja att segra. Beviset på det är att truppernas lojalitet i december inte någonstans testades av ett aktivt arbetarmotstånd. Ockupationsstrejkerna knäcktes med hjälp av aktioner från ZOMO:s 25.000 soldater med armén enbart i rollen som understöd. Förklaringen till det är inte svår att hitta. Industriarbetarklassen såg att deras eget ledarskap var splittrat, de såg hur Solidaritet sedan flera månader hade försvagats, att det inte fanns någon klar vision av hur de skulle gå framåt i praktiken. De såg också befolkningens demoralisering och regimen beslutsamhet att krossa dem.

Jaruzelskis framgång den 13 december innebar inte att de polska arbetarna övergav Solidaritets traditioner. De såg rörelsen som en del av sin egen identitet, och ingen med minsta erfarenhet av arbetarklassens hängivenhet för sina egna självständiga traditioner kan betvivla att Solidaritet hade borrar ner djupa rötter i de polska arbetarnas historiska erfarenheter. Men 13 december har sett till att den polska historien har slagit in på nya, okända och utan tvekan slingriga vägar.

V. Slutsatser

Varje försök att dra slutsatser om det utomordentliga och tragiska dramat i Polen måste avvakta tidens gång, och i själva verket pågår dramat fortfarande. Det enda vi tänker försöka lägga fram här är några punkter för vidare diskussioner, i form av teser.

1. I samhälleliga termer representerade Augusti 1980 och Solidaritet ett viktigt konstruktivt försök att på ett progressivt och objektivt socialistiskt sätt övervinna den kris som Gierk-

regimen hade orsakat. Solidaritets ursprung, definition av sig själv, struktur, sammansättning och kampmetoder, liksom dess inre demokrati, gjorde att rörelsen bara kunde behålla sin integritet och sammanhållning genom att respektera industriarbetarnas intressen. Och arbetarklassens samhälleliga tyngd i det polska samhället säkerställde att Solidaritet var en grundläggande politisk faktor under det folkliga upproret. Under hela krisen mätte den objektivt sina krafter med motståndet från den statliga byråkratin och de omgivande ländernas statsledningar. Detta var de två grundläggande fiendliga krafterna, och alla andra samhälls-politiska grupper intog mellanliggande positioner – PZPR:s medlemmar, kyrkan, den reformistiska intelligentsian, bönderna. Denna formering av styrkorna visade sig tydligt i december 1981, när den statliga byråkratin kastade bort PZPR och vände sin förtryckar-apparat mot den till stora delar isolerade industriarbetarklassen. Långt från att vara någon drivkraft bakom arbetarklassen i ett förment heligt krig mot kommunismen, var den kyrkliga hierarkin i många avseenden den som tjänade mest på 13 december, och den fick omfattande ekonomiska privilegier från regimen och rätt att utvidga sin apparat en hel del, samtidigt som den kunde bevara och på medellång sikt till och med stärka sitt grepp om befolkningen när denna i förtvivlan söker någon form av tröst.

2. Men om den statliga byråkratin och kyrkans hierarki är de främsta förmånstagarna av 13 december, och både Solidaritet och PZPR:s basmedlemmar är förlorare, så belyser detta i sin tur en allvarlig ideologisk svaghet och politisk brist hos arbetarrörelsen. Ty på det hela taget betraktade arbetarna biskoparna som en nära och mäktig försvarare av arbetarnas rättigheter, och under de sista månaderna såg de på militärledningen med mycket större sympati än PZPR:s organisationer. Vår analys av de händelser som ledde fram till 13 december har visat att när Solidaritet tvingades under jorden så var det bara en våldsamt höjdpunkt på politiska och sociala strider under vilka Solidaritet redan hade tvingats på reträtt och i viss politisk oordning. Utan denna förberedande rad av politiska nederlag hade general Jaruzelskis militära seger i december varit otänkbar. Om inte PZPR och den etablerade politiska samhälls-ordningen hade befunnit sig i så svår intern upplösning, så skulle Solidaritet faktiskt ha kunnat splittras och besegras utan behov av något blixtkrig. Vi måste därför söka efter orsakerna till Solidaritets tidigare politiska nederlag.
3. Vårt försök att analysera händelseutvecklingen under Solidaritets 16 månader långa lagliga existens pekar ofrånkomligt på slutsatsen att dessa nederlag ingalunda var resultatet av att Solidaritets fiende hade en överlägsen social tyngd inom det polska samhället. Tvärtom var de samhälleliga styrkeförhållandena klart till Solidaritets fördel. Och under en allmän eller om ni så önskar revolutionär kris, oavsett i vilket land, så är det de samhälleliga krafterna som räknas och inte den tekniska apparaten, vare sig den militära, administrativa, ekonomiska eller transportapparaten. Frågan måste därför ha varit om Solidaritet hade den politiska förmågan att ena dessa krafter kring en gemensam handlingsväg för att övervinna krisen och besegra de som försökte krossa Solidaritet.
4. Det mest pressande programmatiska problem som Solidaritet stod inför var hur man skulle upprätthålla den lönearbetande befolkningens sociala sammanhållning under den ekonomiska krisen och den oundvikligen svåra och långdragna åtstramningsperiod som skulle åtfölja varje lösning av krisen. Det är svårt att undvika slutsatsen att ett program av marknadsåtgärder både skulle ha krossat arbetarklassens sociala sammanhållning och brutit mot de jämlikhetssträvanden och socialistiska samhällsvärderingar och intressen som den givit så starkt uttryck för. Tankar som motsvarade den aktiva arbetarrörelsens strävanden slog igenom och spred sig ytterst snabbt, men självstyre för fabriker plus marknad eggade inte alls de polska kroppsarbetarnas fantasi. I själva verket pekade deras förkärlek för ransoner-ring snarare än fritt flytande priser, full sysselsättning och utjämning av lönerna, alla framåt mot att bevara planekonomin liksom att den skulle underordnas arbetarklassens verkliga

- politiska kontroll. På dessa villkor hade arbetarnas majoritet varit beredda att göra avsevärda uppoffringar vad gäller inkomsterna utan att förlora sin sammanhållning och aktiva enhet.
5. Men om marknadsomvandling och oberoende för fabriken inte var något genomförbart samhällsekonomiskt program för en rörelse som dominerades av industriarbetare, då kan man ifrågasätta de samhällspolitiska antagandena bakom hela strategin med "Ny evolutionism". Bland dessa antaganden fanns tanken att arbetarklassen kunde frigöra sig från PZPR på samma sätt som kyrkan hade gjort, och sedan skulle kunna samexistera med en uppenbart försvagad men i grunden inte reformerad och fortfarande auktoritärt byråkratisk statlig struktur. Denna inriktning utgick från att ekonomin skulle undandras PZPR:s kontroll, och förutsatte också att den del av de statliga byråkratin som inte deltog i utarbetandet av planen i grund och botten var mer progressiv än de som deltog i detta utarbetande, trots det faktum att den omfattade just de mest diktatoriska och förtryckande delarna av statsapparaten – säkerhetspolisen. I detta schema föreföll en Jaruzelski på något sätt stå närmare Solidaritet än en Fiszbach. Det fanns strömningar inom Solidaritet som mot de "Nya evolutionisternas" frigörelse ställde en satsning på demokratiska centraliserade mekanismer för att styra ekonomin – en sådan vision kan anas i tankarna om en nationell arbetarkontroll över distributions-systemet och tanken på en arbetarkammare i Sejmen. Denna uppfattning hade något halvhjärtat förts fram tidigare i Jugoslavien, och i abstrakt form kunde den presenteras som ett nationellt råd bestående av delegater som hade valts demokratiskt på arbetsplatserna. Men oavsett form så skulle den ha inneburit en politiskt inriktning som var raka motsatsen till den ovan nämnda frigörelsen.
 6. Detta reser i sin tur frågan om Solidaritets ledare och rådgivare gjorde rätt i att till stor del förbise, eller till och med vända ryggen åt, de krafter som kämpade för ideologiska, politiska och organisatoriska förändringar i PZPR. En sådan inriktning skulle ha varit oundgänglig inom ramen för en strategi för att demokratisera den centrala förvaltningen av ekonomin. Men på ett mer allmänt plan var Kurons argument 1979 för en sådan linje ännu mer giltiga 1980-1981. De samhälleliga förutsättningarna existerade redan från början i den stora mängd PZPR-medlemmar som var med i Solidaritet, och i reformrörelsen i partiet fanns det stora grupper som var beredda att svara på tryck och stöd från Solidaritet. Men man bör också lägga de oundvikliga konsekvenserna av en sådan linje på minnet. Det var inte så mycket att Solidaritet, eller en del av den, kunde ha blivit en leksak för den ena eller andra fraktionen inom PZPR:s ledning, oavsett hur förståeliga sådana farhågor var bland arbetare som hade genomlevt 1956 och början av 1970-talet. De problemen kunde man ha hanterat taktiskt. De verkliga konsekvenserna var snarare ideologiska: i så måtto som Solidaritet, eller en del av den, knöt an till och officiellt försökte uppmuntra någon strömning i PZPR, så skulle Solidaritet ha varit tvungen att öppet omfatta och faktiskt förfäktat socialistiska ideologiska principer och identifiera sig med socialistiska programmatiska uppfattningar. Det innebar inte att de skulle varit tvungna att anta någon sorts stalinistisk variant, utan Solidaritet skulle ha blivit tvungen att kämpa för de antistalinistiska socialistiska och marxistiska strömningar som växte i PZPR:s bas. Det skulle i sin tur ha lett till en öppen, ideologisk och politisk pluralism i Solidaritet, eftersom de krafter som var närmast knutna till den katolska hierarkin skulle ha gått mot sådana socialistiskt demokratiska strömningar.
 7. Detta reser givetvis frågan om vilken karaktär relationerna mellan Solidaritet och den kyrkliga hierarkin hade. På 1960- och 1970-talen innebar kyrkans självständighet otvivelaktigt att det öppnade sig möjligheter för debatter och för att sprida information i det polska samhället som inte fanns i andra östeuropeiska stater. Och biskoparnas beredvillighet att, av egna skäl, i slutet av 1970-talet gå mot förtrycket av de intellektuella oppositionsgrupperna spelade en objektivt progressiv roll. På samma gång vore det ett brott för socialister att inte respektera de troendes religiösa rättigheter, eller att behandla kristna som på något sätt

genom sakens natur motståndare till socialismen och demokratiska rättigheter. Men detta uttömmar på inget sätt frågan om Solidaritets förhållande till biskoparna. Om de sistnämnda före augusti spelade en delvis progressiv roll genom att försvara de medborgerliga rättigheterna, så var denna roll obetydlig vid sidan av Solidaritets egen roll på detta område när den väl hade uppstått. Under hela krisen ingrep hierarkin upprepade gånger för att minska arbetarklassens beslutsamhet – i augusti, under Bydgoszcz-krisen, och återigen i december 1981. Den kunde tänka sig att angripa icke-katolska politiska strömningar inom rörelsen – som KOR i december 1980 – och var bestämd i sin vägran att underordna sina egna snävt institutionella intressen under den samhällsliga rörelsens intressen. Och den undvek det genom att likställa sin egen auktoritära byråkratis intressen med kyrkans intressen som kristet samfund och till och med med ”landets” intressen. I början av krisen stärktes arbetarnas självförtroende av hierarkins verbala stöd, men biskoparna hade knappast några alternativ om den ville behålla sin folkliga, och faktiskt ekonomiska, bas. En institution som undertrycker meningsavvikelse inom sina egna led och försöker införa en monolitisk enhet bland sina anhängare – både vad gäller deras tro och handlingar – kan förvisso inte vara en tillförlitlig allierad i en demokratiskt folklig rörelse för social utveckling.

8. Solidaritet blev aldrig ett passivt verktyg för kyrkohierarkin, oavsett hur mycket den sistnämndas verkliga sociala roll kan ha varit ett kraftfullt hinder för rörelsen. Istället utvecklade industriarbetarna i rörelsens kärna en självständig ideologisk uppfattning om sin historiska inriktning som vi har kallat anarkosyndikalism, knuten till en sorts revolutionär, romantisk nationalism där arbetarna såg sig själva som det polska samhällets ledande kraft. Men oavsett hur felaktigt det vore att jämställa sådana ideologiska uppfattningar med reaktionära antisocialistiska teorier, så innehöll denna vision motsättningar som spelade en roll för att försvaga rörelsens enhet. För det första: trots att anarkosyndikalismen hade uppstått ur Solidaritets egen struktur, så dolde den helt enkelt de verkliga motsättningarna huruvida Solidaritet skulle spela rollen av fackförening, politiskt parti eller skenbart statlig institution – den löste inte dessa motsättningar. Stora delar av arbetarklassen var inte beredda att överge en rent facklig syn på Solidaritet och vanns inte över till perspektivet på en anarkosyndikalistisk revolution. För det andra tenderade arbetarnas nationalistiska visioner att förutsätta en enhet om sociala intressen och programmatiska mål som inte hade funnit under krisen, och vars frånvaro visade sig på ett brutalt sätt den 13 december.
9. Slutligen måste vi fundera på den grundläggande frågan om reform och revolution i de östeuropeiska länderna. Den inhemska polska statliga byråkratins förmåga att utmana arbetarklassens rörelse militärt kan antyda att denna byråkrati har samma självständighet och enhetlighet som en härskande klass liknande borgarklassen i väst, och att arbetarklassen måste slå in på vägen mot samhällslig revolution och uppror för att uppnå en socialistisk demokrati. Men enligt vår uppfattning döljer de ytliga likheterna mellan 13 december och militärkupper i tredje världen mer än de avslöjar. För det första går angreppets omfattning inte alls att jämföra med blodbadet i Chile eller Argentina eller Turkiet. Det är inte samma sak som att säga att det inte finns element inom den polska regimen som subjektivt skulle kunna mörda stora mängder arbetare. Det handlar helt enkelt om att erfarenheterna har lärt dessa byråkratiska regimer att redan några få hundra döda – i motsats till tiotusentals eller hundratusentals döda i enskilda borgerliga stater sedan kriget – inom några få år kan innebära katastrof för förövarna på grund av dessa länders samhällsekonomiska struktur och arbetarklassens ställning i dem. Således blev den polska regimen tvungen att stå ut med ett fortsatt politiskt motstånd i stor skala. Den utomordentligt snabba tillväxten och konsolideringen av arbetarnas rörelse 1980, och dess förmåga att dra övriga delar av massorna bakom sig samtidigt som den på ett genomgripande sätt desorganiserade det politiska systemets inre mekanismer, är ytterligare vittnesmål om dessa samhällsliga styrkeförhållanden i Östeuropa.

Och samtidigt som den statliga byråkratin är en verklig samhällelig fiende till arbetarna som inte kommer att reformera sig själv, så kan den i grund och botten bara underordnas folkets suveränitet genom en politisk revolution som får styrka från statens ekonomiska grundvalar. Även om denna revolution inte med nödvändighet är förenad med uppror, så kräver den ändå en brytning med stalinismens och det staliniserade partiets ideologiska, politiska och organisatoriska principer. Den går inte att uppnå med hjälp av manövrar med fraktioner i toppen. Men händelserna i Polen utesluter inte möjligheten att en sådan omvandling äger rum genom en kombination mellan en massrörelse utanför och en allierad massrörelse inne i kommunistpartiet. Den frågan är öppen. Även den allra mest grundläggande frågan är öppen: huruvida SUKP-ledningens fiendskap mot rörelser i riktning mot socialistisk demokrati under alla omständigheter måste leda till en militär invasion.

Dessa försök att analysera en del av de faktorer som låg bakom Solidaritets nederlag ska inte tas till intäkt att socialister och marxister ska ta avstånd från den polska arbetarklassen, förebrå den för sitt eget nederlag och vifta med ett ogillande finger mot dess ledare. Socialister i väst måste dra en rakt motsatt slutsats. För att arbetarklassens historiska projekt ska kunna förverkligas måste arbetarrörelsen och kampen för socialismen vara internationell. En avgörande del av detta projekt är att söka en väg bortom stalinismen framåt mot socialistisk demokrati i Östeuropa. De polska arbetarna reste sig i augusti 1980 i ett verklig hjältemodigt gemensamt försök att på ett konstruktivt sätt skapa en sådan väg bortom den auktoritärt byråkratiska samhällsordning som stalinismen hade efterlämnat sig, men vad hittade de inom vänstern i väst vad gäller sammanhängande programmatiska uppfattningar för att hjälpa dem med denna uppgift? Utvecklade och översatte de socialistiska och kommunistiska partierna i Västeuropa dessa uppfattningar om demokratiska arbetarstater på vägen till socialismen till de östeuropeiska folkens språk? Sanningen är att den socialistiska vänstern i väst utöver allmänna dogmatiska punkter var och fortfarande är nästan helt oförberedd på att hjälpa till med de enorma teoretiska och praktiska uppgifter som de polska arbetarna står inför. Det är Kilakowski, Brzezinski och NATO:s ideologer som har lagt ner enorma ansträngningar på att lösa de intellektuella och praktiska problemen att bryta sönder regimerna i Östeuropa, och deras planer riktas framförallt mot att krossa planekonomierna och de sociala framsteg och rättigheter som dessa givit de arbetande folken i dessa länder.

Följaktligen blev de polska arbetarna tvungna att använda sina egna resurser och teorier som var spridda i andra samhällsgrupper i Polen. Ett verkligt iögonenfallande drag hos den polska krisen är hur utomordentligt påhittig rörelsen var. Varje marxistisk teori om övergången från stalinism till socialistisk demokrati hänger på vår förmåga att lära oss av deras erfarenheter. Och nederlaget den 13 december och dess internationella konsekvenser visar, att om vi inte skyndar oss att lära av Solidaritets erfarenheter så kommer socialismens framtid att innebära fler tragiska nederlag.

(Översättning från engelska, Göran Källqvist.)